

ibatik ta k'ejimol!

maría eugenia hernández

99 170

INALI
INSTITUTO NACIONAL DE LENGUAS INDÍGENAS

ibatik ta k'ejimol!

maría eugenia hernández

I 398.8M22707 Hernández Ramos, María Eugenia
H557b ;Batik ta k'ejimol! / María Eugenia Hernández. --
2010 México : INALI, 2010.
118 p.: il.
ISBN 978-607-7538-32-5.
1. Canciones Infantiles 2. Juegos Infantiles 3. Poesía
4. Tsotsil Del Noroeste 5. Bats'i K'op (Autodenominación)

De acuerdo con el *Catálogo de las lenguas indígenas nacionales: variantes lingüísticas de México con sus autodenominaciones y referencias geoestadísticas*, publicado en el *Diario Oficial de la Federación* el 14 de enero de 2008, los textos incluidos en la presente publicación corresponden a la variante bats'i k'op <tsotsil del noroeste>

La stsob k'ejetik, kejimoletik xchi'uk nichimal k'opetik / compiladora de las canciones, juegos y poemas: Maruca Hernández Ramos [marucanta@yahoo.com.mx]

La sk'elik ts'ib / versión en tsotsil: Agustín Gutiérrez Ruiz, Enrique Pérez López y Mariano Reynaldo Vázquez López

La sk'el ts'ib ta slajeb / revisión gramatical: Mariano Reynaldo Vázquez López

La spasik lok'obaletik yu'un k'ejetik, skotal tajimoletik / ilustraciones de canciones, juegos con música y otros juegos: Leydi Guadalupe Díaz Pérez

La spasik lok'obaletik yu'un nichimal k'opetik / ilustraciones de los poemas: Eduardo Gómez Gómez

Primera edición: 2010

Esta edición y sus características son propiedad del

D.R. © 2010 **Instituto Nacional de Lenguas Indígenas**

Privada de Relox 16-A, 5° Piso, Col. Chimalistac,

Deleg. Álvaro Obregón, México, D.F., C.P. 01070

Tel. (55) 50 04 21 00

www.inali.gob.mx

ISBN 978-607-7538-32-5

Todos los derechos reservados. Queda prohibida la reproducción total o parcial de esta obra por cualquier medio o procedimiento, comprendidos la reprografía y el tratamiento informático, la fotocopia o la grabación, sin la autorización por escrito de los titulares de los derechos de esta edición.

Ejemplar de cortesía, prohibida su venta

Impreso en México

Slikeb a'yej

Ti k'eojetik, nichimal k'opetik xchi'uk tajimoletik li'e ta xmuk'ib, chbijub o li jol ko'ontontike. Ja' jech o ti yu'un yich' ts'ibael, chapanel sventa vo'ote.

Ja' jpok vun jal yich'oj smeltsanel, yu'un ep xa k'eojinik, tajinik talel yu'un ti uni tsebetik, keremetik li' ta yosilal Chiapae. Ti k'eojetik, tajimoletik li' ta vune ta xak'botik ta ilel ti yu'un toj k'upil sba jbats'i k'optike, yu'un solel xmuyubaj, xnichimaj no'ox o'ontonal k'alal chijk'ejinotik, k'alal chijtajinotike. Lavie, kolavalik ta akotolik yu'un xu' xa xik'ejinotik xitajinotik ta uni k'upil sba bats'i k'oep.

Jech no'oxtok laj jnopkutik ti yu'un lek ochuk nichimal k'op ti li' ta vune, ja' sts'ibaojik kerem tsebetik sna' sk'oponik ti jol ko'ontontike, ja' ta xmuk'ib o chbijub o ech'el ti slekilal jtalel jkuxlejtik ta yosilal Mejikoe.

Ti bats'i k'op tsotsile, ja' chak'be yip jch'uleltik, yu'un li ta jbats'i k'optike xu' xkaltik ti k'usi lek, chopol, k'usi bijilal ta jnoptik, k'usi ta xkiltik xchi'uk ta jvaychintike. Yu'un jech ta jbats'i k'optik xu' xijlo'ilajutik xchi'uk ti chon bolometik, ti ts'unubaletik xchi'uk ti osil banamile.

Ja' jech, ta jk'ankutik ti k'alal chak'el uni vun li'e, jk'ejinan!, jtajinan xchi'uk tse'inan!; me chak'ane xu' cha ts'iba avuni k'eo, avuni nichimal k'op ek, sventa cha ts'iba ti k'usi ta xal ajol avo'ontone, ti k'usi ta xak'el ta xavile.

Ta tajimol k'eoje xu' xixanavotik ech'el yu'un ta jpol ach' lekil kuxlejal, bu oyuk lekil ch'iel, lekil kuxlejale, yu'un ja' ti jchanubtasvanejetik xu' xkoltavanik ta snopel xchi'uk ololetik yantik ach'k'eojetik, tajimoletik sventa bijubtasel.

Maruca xchi'uk Mariano Reynaldo

Li abtelal k'ucha'al li'e, li INALI xkaltike ja' ono'ox yabtel ta spas, ti yu'un jech yaloj ta jlik vun ja' sbi ***Programa de Revitalización, Fortalecimiento y Desarrollo de las Lenguas Indígenas Nacionales 2008-2012***, jech li' ne, sventa xtoy xmuk'ib o ti bats'i k'opetike, sventa xich' ich'el ta muk' ti oy epal bats'i k'opetike xchi'uk sch'ayel ti ilbajinel uts'intaele. Li INALI ne xkuxet yo'onton ti x-elan ja' ta spuk li vun li'e, k'ucha'al k'eojetik, tajimol k'eojetik xchi'uk tajimolaletik sventa ololetik ta bats'i k'op ta xk'opoje, yu'un mu'yuk ta xich' t'ujel, xu' xtajinik o xk'ejinik o ti yan ololetik mi sna', mi mu sna' xk'opojik ta bats'i k'oje.

Slikeb a'yej

Ti k'eojetik, nichimal k'opetik xchi'uk tajimoletik li'e ta xmuk'ib, chbijub o li jol ko'ontontike. Ja' jech o ti yu'un yich' ts'ibael, chapanel sventa vo'ote.

Ja' jpok vun jal yich'oj smeltsanel, yu'un ep xa k'eojinik, tajinik talel yu'un ti uni tsebetik, keremetik li' ta yosilal Chiapae. Ti k'eojetik, tajimoletik li' ta vune ta xak'botik ta ilel ti yu'un toj k'upil sba jbats'i k'optike, yu'un solel xmuyubaj, xnichimaj no'ox o'ontonal k'alal chijk'ejinotik, k'alal chijtajinotike. Lavie, kolavalik ta akotolik yu'un xu' xa xik'ejinotik xitajinotik ta uni k'upil sba bats'i k'oep.

Jech no'oxtok laj jnopkutik ti yu'un lek ochuk nichimal k'op ti li' ta vune, ja' sts'ibaojik kerem tsebetik sna' sk'oponik ti jol ko'ontontike, ja' ta xmuk'ib o chbijub o ech'el ti slekilal jtalel jkuxlejtik ta yosilal Mejikoe.

Ti bats'i k'op tsotsile, ja' chak'be yip jch'uleltik, yu'un li ta jbats'i k'optike xu' xkaltik ti k'usi lek, chopol, k'usi bijilal ta jnoptik, k'usi ta xkiltik xchi'uk ta jvaychintike. Yu'un jech ta jbats'i k'optik xu' xijlo'ilajutik xchi'uk ti chon bolometik, ti ts'unubaletik xchi'uk ti osil banamile.

Ja' jech, ta jk'ankutik ti k'alal chak'el uni vun li'e, jk'ejinan!, jtajinan xchi'uk tse'inan!; me chak'ane xu' cha ts'iba avuni k'eo, avuni nichimal k'op ek, sventa cha ts'iba ti k'usi ta xal ajol avo'ontone, ti k'usi ta xak'el ta xavile.

Ta tajimol k'eoje xu' xixanavotik ech'el yu'un ta jpol ach' lekil kuxlejal, bu oyuk lekil ch'iel, lekil kuxlejale, yu'un ja' ti jchanubtasvanejetik xu' xkoltavanik ta snopel xchi'uk ololetik yantik ach'k'eojetik, tajimoletik sventa bijubtasel.

Maruca xchi'uk Mariano Reynaldo

K'eojetik

1. Me li'ote	15
2. Yech'alil	16
3. K'in ta Ch'enalo'	17
4. Li maxetik.....	18
5. Tiki tiki tan.....	20
6. Bik'it barko ta vun	21
7. Li xinichetik.....	22
8. Ni' k'obiletik	23
9. Uni t'ot'	24
10. Tajimol xchi'uk k'opaletik	25
11. Jlumal	26
12. Xun ch-abtej	27
13. Li chije.....	28
14. Jbik'it na	31
15. Bik'it om.....	32
16. Uni t'ul jPetul	33
17. Skotol k'usi oy ku'un	34
18. Tumin.....	35
19. Ch'ul banamil.....	36
20. Aram sam sam.....	37
21. Epo i tai tai.....	38
22. Te' te va'alot	39
23. Ta xch'i jtek' nichim	39

24. Li jk'obtak	40
25. Xkak' k'obtik.....	40

Sk'eoj yo'onton jts'ibaej nichimal k'op

26. Bijubel.....	43
27. Ixim.....	44
28. Jluchom ants.....	45
29. Uni vo'	46
30. Pukulalil.....	47
31. Jke'oj.....	48
32. Ants.....	49
33. K'ejinan uk'lum	50
34. Vo'.....	51
35. Jme'tik.....	52
36. Bats'i k'op	53
37. Abol sba	54
38. P'ijil u.....	55
39. Kuxlejal.....	56
40. Me'il ta na.....	57
41. Ch'ul osil banamil.....	58
42. Uni xaktoj	59
43. Ch'ul vo'	60

Tajimol xchi'uk son

44. K'ixnaub bail	63
45. Ta sna juntot Maryan	65
46. Batik ta jchobtik	66
47. La jsa' nuptik.....	68
48. Li ok'il	70
49. Li talkutik ta Ch'enalo'	72
50. Li karo.....	74
51. Merekete.....	75
52. Ta sna jyame'e	76
53. K'elikun.....	78
54. Xuxua.....	79
55. Jun me'tik Maruch	82
56. Tuki, tuki	83
57. Yak'ot Xtinik	85
58. Batik ba ak'otajkutik	86
59. Lek ch-ak'otaj Xlolen.....	87
60. Ta jk'upin abtel	91
61. Ta sna jmaltil.....	92

Yan tajimoletik

62. Yaya, k'ak' xa avul	95
63. Li jchabajom xchi'uk jmanolajel.....	97

64. ¿Me chak'upin li alak' natake?	99
65. Jbik'vanej choy	100
66. Stijel k'obil	101
67. K'ak'al ak'ubal.....	102
68. Pech' tuluk'	103
69. Li bankilal jtij vob.....	104
70. Jun, chib, oxib, k'alna.....	105
71. Choyetik xchi'uk nuti'	106
72. Chij, yolobte', k'alna.....	107
73. J-ak'vun	108
74. Li jteklume ta xal	109
75. ¿K'u xa elan?, batkun, sayonara.....	110
76. Nab xchi'uk banamil	111
77. Toyol, pek'el.....	112
78. Usetik.....	113
79. Lanchaetik.....	114
80. Mu stak' ta oxib.....	115
81. K'ak'el, t'omel.....	116
82. T'uletik xchi'uk na t'uletik	117
83. Te xakom	118

Vunetik laj yich' k'elel

K'eojetik

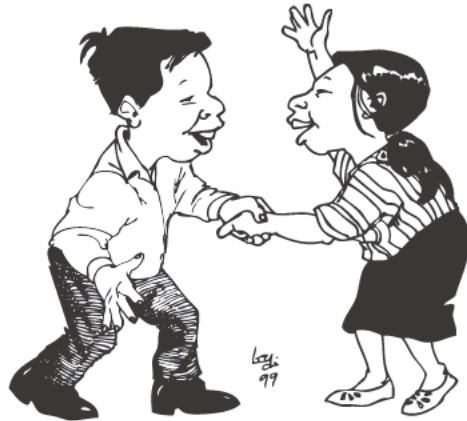

Chatunes akolortak sventa chabon li ololetik te ta xtajinike

-Me li'ote, Maruch, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.
 -Me li'ote, Loxa, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.
 -Vu'utik lek jchi'il jbatik,
 me li'ote, Xalik, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.

-Me li'ote, Paxku, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.
 -Me li'ote, Maryan, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.
 -Vu'utik lek jchi'il jbatik,
 me li'ote, Xun, k'u xa-elan,
 -Lek oyun.

-Me li'oyoxuk, tsebetik,
 k'u xa-elanik,
 -Lek oyunkutik.
 -Me li'oyoxuk, keremetik,
 k'u xa-elanik,
 -Lek oyunkutik.
 -Vu'utik lek jchi'il jbatik,
 me li'oyoxuk, akotolik, k'u xa-elanik,
 -Lek oyunkutik.

1. Me li'ote

15

17

19

21

Li' k'ejimole ja' k'upil
 sba sventa ta jak'tik
 k'u x-elanik li oloetike;
 skotolik ta jak'betik k'u
 x-elanik.

Jamluk me jchikintik, sventa ta xka'itik,
jamluk me jchikintik, sventa ta xka'itik,
ta xa me xtal yech'al chijyik' ta k'ejinel,
ta xa me xtal yech'al chijyik' ta k'ejinel.

Xtal li ik' ti jech ta xal: shhhhh.

Batkun me chi'il ik',
ti la jt'ab ta ko'onton,
batkun me chi'il ik',
ti la jt'ab ta ko'onton.

Jamluk me jchikintik, sventa ta xka'itik,
jamluk me jchikintik, sventa ta xka'itik,
ta xa me xtal yech'al chijyik' ta k'ejinel,
ta xa me xtal yech'al chijyik' ta k'ejinel.

Xtal li kots ti jech ta xal: kokoronjooo

Batkun me chi'il kots,
ti la jt'ab ta ko'onton,
batkun me chi'il kots,
ti la jt'ab ta ko'onton.

2. Yech'alil

Xu' ta jpastik li yech'al k'usi oy ta banamile, jech k'ucha'al: ts'i', tuluk', pech',
me k'usi yan.

Te ta k'in te ta Ch'enalo',
te jmanoj jkot marimba,
imba, imba, li marimba.

Batan vo'ot, batan vo'ot,
te ta k'in te ta Ch'enalo'. (2)

Te ta k'in te ta Ch'enalo',
te jmanoj jbej vob,
poporopo, bik'it vob,
imba, imba, li marimba.

Batan vo'ot, batan vo'ot,
te ta k'in te ta Ch'enalo'. (2)

Te ta k'in te ta Ch'enalo',
te jmanoj jun melin,
yin, yin, li melin,
poporopo, bik'it vob,
imba, imba, li marimba.

Batan vo'ot, batan vo'ot,
te ta k'in te ta Ch'enalo'. (2)

3. K'in ta Ch'enalo'

Te ta k'in te ta Ch'enalo',
te jmanoj jun kitara,
pram, pram, li kitara,
yin, yin, li melin,
poporopo, bik'it vob,
imba, imba, li marimba.

Batan vo'ot, batan vo'ot,
te ta k'in te ta Ch'enalo'. (2).

Li k'ejimol li'e, ta sk'an ta jtijik xa yilel ta jk'obtik li vob k'usi ta k'ejintatike.

14

Jkot uni max ta sjipulan sba
ta sba li muk'ta na ome,
k'alal laj yil ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

16

18

20

Cha'kot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome,
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Oxkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome,
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Chankot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome,
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Vo'kot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome,
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

4. Li maxetik

Vakkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Vukkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Vaxakkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Balunkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome
k'alal laj yilik ti mu to xtuch'e
ibat yik' tal yan uni max.

Lajunkot uni max ta sjipulan sbaik
ta sba li muk'ta na ome
mu'yuk xlik yu'un li muk'ta na om
jech te balch'ujik li maxetik.

Ta jset jbatik, jun lolol chjelov ta o'lil, k'alaluk ch'ejinik li yantik olole, ta sjipulan sba. Li olole ta sa' yan schi'il sventa ta xjelob ta o'lil, jech ta stsakbe sba sk'obik xchi'uk tsjimulan sk'obik. Ja' to me k'ot ta lajuneb o mi ech' skotol ti ololetike, ta sjip sbaik ta banamil. Jech chljaj o li k'ejimole.

14

Tajinkutik ta jpak' jk'obtik,
 tajinkutik ta jpak' jk'obtik,
 tiki tiki tiki tan, tiki tiki tiki tan,
 tajinkutik ta jpak' k'obtik.

16

18

20

Tajinkutik ta xti'van ts'i',
 tajinkutik ta xti'van ts'i' voj, voj,
 tiki tiki tiki tan tiki tiki tiki tan,
 tajinkutik ta sti' van ts'i', voj, voj.

Tajinkutik ta x-ok' bolom, meu' meu',
 tajinkutik ta x-ok' bolom, meu' meu',
 tiki tiki tiki tan, tiki tiki tiki tan,
 tajinkutik ta x-ok' bolom, meu' meu'.

Tajinkutik ta spasel vaj,
 tajinkutik ta spasel vaj,
 tiki tiki tiki tan, tiki tiki tiki tan,
 tajinkutik ta spasel vaj.

Tajinkutik ta avanel..
 (ta ok'el, ta tse'inel, ta bitel,
 ta ilinel, ta xiel, ta simtasel, ta anil.....)

Ta jpastik k'u sba ta bal li k'ejimole.

5. Tiki tiki tan

(Kitzia Weiss)

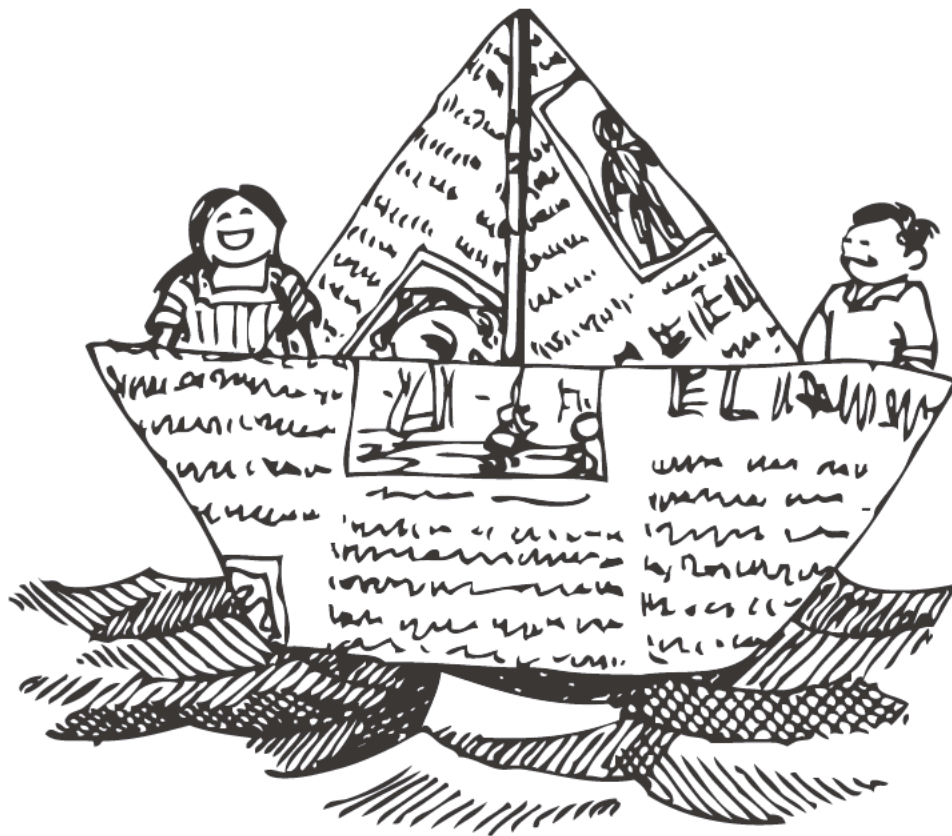

Bik'it barko ta vun
ja' jun jlekil chi'il,
ik'un batel ta paxal
le' ta muk'ta nab.

Ta jk'an ta xkotkin
jchi'iltak li'i xchi'uk le'e,
jkotoltik la kak'tik
snichimal o'ontonal.

La jch'ayestik pas k'op,
la jk'antik kuxlejal,
kerem tsebetik
ta jk'antik kuxlejal,
kerem tsebetik
ta jk'antik chijik'ejin,
kerem tsebetik
ta jk'antik chijtse'in.

6. Bik'it barko ta vun

15

17

19

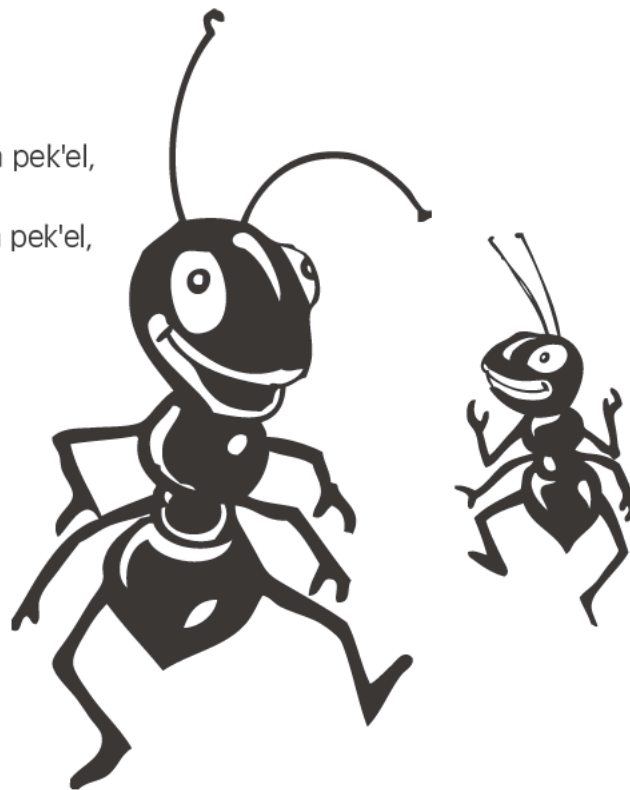
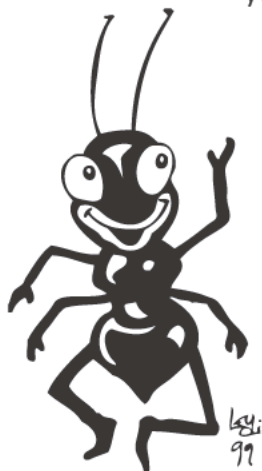
21

7. Li xinichetik

Li xinichetik chbatik ta paxal,
ta paxal, ta paxal, ta paxal.
Li xinichetik chbatik ta paxal,
ta paxal, ta paxal, ta paxal.

Ta xbatik ta kajal, ta xbatik ta pek'el,
yu'un mu xa sk'an x-abtejik,
ta xbatik ta kajal, ta xbatik ta pek'el,
yu'un mu xa sk'an x-abtejik.

Xu'jpas jk'obtik k'ucha al xinich, ta jbak'es jk'obtik ta juujot xchi'uk ta kajal, ta olon. Jech xtok ta jbak'estik sjunlej jbek'taltik, ta lotolutik, chijxanov, kotolutik, ja'ti ku x-elán spatike.

8. Ni' k'obiletik

23

-Me' k'obil.
 -Me' k'obil.
 -¿Bu oyot?
 -Li oyun.
 -¿Me xkuxet avo'onton?
 -Xkuxet ko'onton.
 -Te xakom.
 -Te xabat.

-Tot k'obil...
 -Bankilal k'obil...
 -Vinix k'obil...
 -Xutil k'obil...

-Jbats'i k'obil.
 -Ts'et k'obil.
 ¿Bu oyot?
 -Li oyun.
 -¿Me xkuxet avo'onton?
 -Xkuket ko'onton
 -Te xakom
 -Te xabat

Ta jnak'tik ta jpatik schibal jk'obtik. K'alal chijk'ejine ta jpastik li'e:

1. Tajlok'estik ti jbats'i k'obtike, ta jbichantik li sme' jk' obtike.

2. Ta jlok'estik ti jts'et jk'obtike, ta jbichantik li sme'jk'obtike.

3. Jech milaje, la jpastik ta snup sbaik xchibal sme'jk'obtike.

4. Ta jnubilantik, ta jtijulantik xchibal xchibal sme' jk'obtike jech k'ucha'al sonal li k'ejimole.

5. Li'e ta jnak'tik yan velta ta jpatik li sme jk'obtike, ba'yi jun jk'obtik me la je li june

Uni t'ot', uni t'ot', uni t'ot',
 k'elo ta avelav k'ak'al,
 lok'an ta ana, lok'an ta atojol,
 mu xa xi' yu'un k'anbail.

Uni ch'inot, uni bik'itot,
 oy ono'ox alekilal chavak',
 avuni lekil k'ob, jun muyubajel,
 jun o'ontonil, jun tse' etel.

Uni t'ot', uni t'ot', uni t'ot',
 k'elo ta avelav k'ak'al,
 lok'an ta ana, lok'an ta atojol,
 mu xa xi' yu'un k'anbail.

Ch'ayo axi'el, ch'ayo atoyobbail,
 lok'an ta ana, lok'an ta atojol,
 tsako li jk'obe, lek jchi'il jbatik,
 yu'un ja' lek me ko'ol chijbate.

Uni t'ot', uni t'ot', uni t'ot',
 k'elo ta avelav k'ak'al,
 lok'an ta ana, lok'an ta atojol,
 mu xa xi' yu'un k'anbail.

9. Unit t'ot'

(Margarita Robledo)

10. Tajimol

xchi'uk k'opaletik

(Mary Carmen Alvarez)

23

25

27

29

Batik ta tajimol
ba jsatik k'opaletik,
la kaltik ta cholol
li k'usi ta jnoptik.

Albun tal k'opaletik
ta xlik ta "a":
¡ajan! ¡ats'am! ¡ants! ¡ach'! ¡ani! ¡abtell!...

Mu xa xjul ta jol,
ch'ay xa xka'i,
lek noxtox
ti jcha' tambetik.

Batik ta tajimol
ba jsatik k'opaletik,
la kaltik ta cholol
li k'usi to jnoptik

Albun tal k'opaletik
ta xlik ta "ch":
¡chitom! ¡chobtik! ¡Ch'enalo!
¡ch'o! ¡chib! ¡chij! ¡choy!...

Mu xa xjul ta jol...

22

La' k'elik jlumal yu'un toj k'upil sba,

la' k'elik jlumal yu'un toj k'upil sba,

24

li chitom jech ta xal: uk, uk,

li chitom jech ta xal: uk, uk.

26

O pa para pa, o pa para pa,

28

o pa o pa o pa,

o pa para pa, o pa para pa,

o pa o pa o pa.

La' k'elik jlumal yu'un toj k'upil sba,

la' k'elik jlumal yu'un toj k'upil sba,

li bolom jech ta xal: meu' meu'

li bolom jech ta xal: meu' meu'.

O pa para pa...

...Li pech' jech ta xal: vek, vek...

...Li ch'o jech ta xal: ts'u' ts'u'...

...Li mut jech ta xal: piu, piu...

Xu jk'ejintatik yantik k'u x-elan ta x-ok' li yan chan bolometik ta jlumaltike:
kaxan, ts'i'...

11. Jlumal

Xun ch-abtej ta jun martiyo,
ta jun martiyo, ta jun martiyo,
Xun ch-abtej ta jun martiyo,
lavie ch-abtej ta chib.

Xun ch-abtej ta chib martiyo,
ta chib martiyo, ta chib martiyo,
Xun ch-abtej ta chib martiyo,
lavie ch-abtej ta oxib.

Xun ch-abtej ta oxib martiyo,
ta oxib martiyo, ta oxib martiyo,
Xun ch-abtej ta oxib martiyo,
lavie ch-abtej ta chanib.

Xun ch-abtej ta chanib martiyo,
ta chanib martiyo, ta chanib martiyo,
Xun ch-abtej ta chanib martiyo,
lavie ch-abtej ta vo'ob.

....

Xun ch-abtej ta vaxakib martiyo,
ta vaxakib martiyo, ta vaxakib martiyo,
Xun ch-abtej ta vaxakib martiyo
lavie ilub xa .

12. Xun ch-abtej

Ja' uni k'ejimol bu chbak' bek'talil yu'un. Ta jun martiyo ta jnikestik jun jk'obtik k'ucha'al ta bajtik martiyo yilel. Ta xchibal martiyo ta jnikestik schibal jk'obtik. Ta yoxibal martiyo ta jnikestik jk'obtik xchi'uk jun kakantik. Ta xchanibal martiyo ta jnikestik jk'obtik xchi'uk schibal kakantik. Ta svo'bal martiyo ta jbak'estik kok, jk'obtik xchi'uk joltik. Ta svakibal martiyo ta jbak'estik joltik, kok jk'obtik xchi'uk jun jnek'ubtik. Ta svukubal martiyo ta jbak'es joltik, kok jk'obtik xchi'uk schibal jnek'ubtik. Ta svaxakibal martiyo ta jbak'estik skotol xchi'uk kok'tik. jlek ta a'yel ti li' tajimole!

23

25

27

29

22

Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij,
lok'an te, le' te bu oyot. (2)

24

Ba jk'opantik tal ok'il
sventa xtal slok'es chij. (2)

26

28

Li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal li te'
sventa x-och tal smaj ok'il. (2)

Li te' mu sk'an smaj li ok'il
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal li k'ok'
sventa xtal schik' li te'. (2)

13. Li chije

Li k'ok' mu sk'an xchik' li te',
li te' mu sk'an smaj li ok'il,
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.
Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal li vo',
sventa xtal stup' li k'ok' (2).

Li vo' mu sk'an stup' li k'ok',
li k'ok' mu sk'an schik' li te',
li te' mu sk'an smaj li ok'il,
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal li vuro
sventa xtal yuch' li vo'. (2)

Li vuro mu sk'an xuch' li vo',
li vo' mu sk'an stup' li k'ok',
li k'ok' mu sk'an schik' li te',
li te' mu sk'an smaj li ok'il,
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal Paxku'
sventa xtal snit bal vuro. (2)

Li Paxku' mu sk'an snit bal li vuro,
li vuro mu sk'an xuch' li vo',
li vo' mu sk'an stup' li k'ok',
li k'ok' mu sk'an schik' li te',
li te' mu sk'an smaj li ok'il,
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, chij, bik'it chij...

Li chije

23

25

27

29

Ba jk'opantik tal pukuj
sventa xtal yik' bal Paxku'. (2)

32

Li pukuj mu sk'an xik' bal Paxku',
34 li Paxku' mu sk'an snit bal li vuro,
li vuro mu sk'an xuch' li vo',
36 li vo' mu sk'an stup' li k'ok',
li k'ok' mu sk'an schik' li te',
li te' mu sk'an smaj li ok'il,
li ok'il mu sk'an slok'es li chij,
li chij mu sk'an xlok' tee.

Lok'an te, bik'it chij, bik'it chij...

Ba jk'opantik tal Jtotik
sventa xtal yik'bal pukuj. (2)

Li Jtotik ta sk'an xik'bal li pukuj,
li pukuj ta sk'an xik'bal li Paxku',
Li Paxku' ta sk'an snitbal li vuro,
li vuro ta sk'an xuch' li vo',
li vo' ta sk'an stup' li k'ok',
li k'ok' ta sk'an schik' li te',
li te' ta sk'an smaj li ok'il,
li ok'il ta sk'an slok'es li chij,
li chij ta sk'an xlok' tee.

Li chije

Lok' xa uni chij, uni chij,
lok' xa ti bu oy to'ox.

Li li' k'ejimole toj k'upil sba, me jsetoj jbatik jtsakojbe jba jk'obtik ta jk'ejintatik.
Li «chij» ta xjelob ta o'lil. K'alaluk oyutik ta k'ejimol ta xkak'tik velta, ja' yu'un jech
li chonetike xchi'uk skotol k'usitik chlok' ta jk'ejimole ta xjelobik ta jujun tal ta o'lil
k'alaluk xlok' sbik ta k'ejimole (te xkomik ta yut, ja' to me ilaj xjelobik skotolik).
Ta slajeb («Li Jtotik ta sk'an xik' bal li pukuj...») li kerem buch'u sta Jtotikale ta
snit ech'e! li pukuje xchi'uk jech ta snitan sbaik bal li yantike, ja' to me lok' yu'unik
li chij eke.

Oy jbej jbik'it na,
 yu'un ja' jech, ja' jech, (1)
 k'alal chlok' ch'ail
 jech ta spas, ja' jech, (2)
 k'alal ta jk'an chi-och,
 ta jtij tina, ja' jech, ja' jech, (3)
 ta jot li kakantik,
 ja' jech, ja' jech, ja' jech. (4)

(...k'alal ta jk'an ta jmes,
 ta jmes, ja' jech, ja' jech,
 ta jpas uni muil vaj,
 ja' jech, ja' jech, ja' jech).

14. Jbik'it na

31

33

35

37

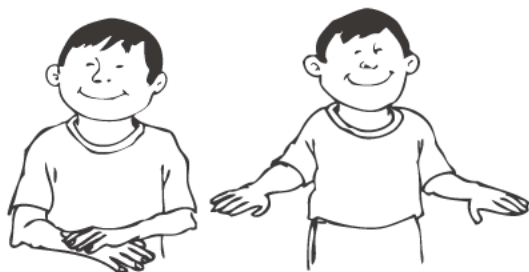
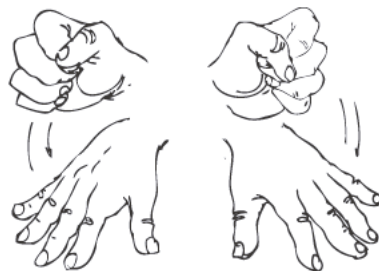
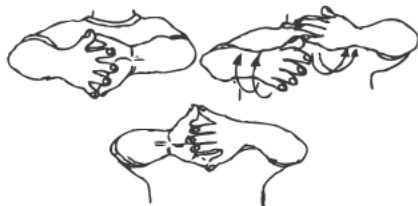
- 1) Ta ba'yuk «ja' jech» tuk' ta xkak' jk'obtik, jech k'ucha'al na yilel. Ta xchibal «ja' jech» ta jnup sni' jk'obtik jech k'ucha'al joia.
- 2) Ta xchibale ta jpas ta jk'obtik sts'ototek xa yilel ch'ail chmuy ech'el ta ak'ol.
- 3) Li'e ta jpas ta jk'obtik chimesomajotik xa yilel.
- 4) Ta jpastik xa vaj yilel ta jk'obtik. Ti li' ta versoe xu' xich' jelel ta yan o lo'il ti me ja' jech la sk'anik ololetike (ta xkalbe chabanuk kamikotik, ta jpas ve'ilil, ta jchuk' jk'u'...)

Bik'it bik'it om laj sjal sna, (1)
 tal li vo'e, laj xkuch ech'el. (2)
 Lok' tal li jtotike, (3)
 takij li vo'e (4)
 bik'it bik'it om,
 laj xcha'pas sna. (5)

15. Bik'it om

- 1) Ta jnup' sba sme' jts'et jk'obtik xchi'uk ta kuni xutik ta schibal bats'i jk'obtike, ja' jech ta joyibtastik muyel.
- 2) Chamak chajam ti ak'obtake, chapas ti chyal yilel ti vo'e, chalikes ta toyol k'un'k'un chich' yalesel tal jech k'u x-elan snuk'lal ti k'evojile.
- 3) Ta jpastik ta setel li jk'obtike ta jlok'tatik k'ucha'al jun jtotik k'ak'al,
- 4) Mi laje ja' o ta jimulatik jk'obtik
- 5) Ta jcha'pastik li k'ucha'al ta yatolal jun.

Uni t'ul jPetul (1)
 oy to'ox jkot us ta sni', (2)
 la sibtas, la sibtas (3)
 ti use vil batel. (4)

16. Uni t'ul jPetul

31

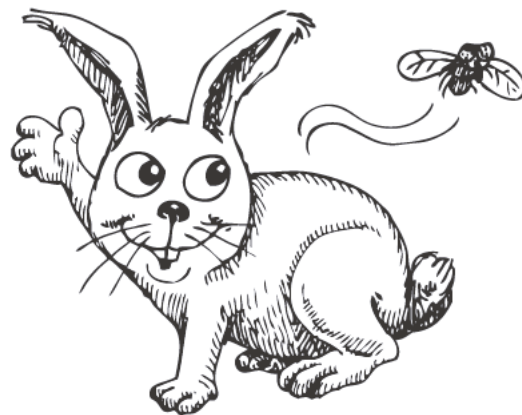
33

35

37

- 1) Ta xkak' jk'obtik ta joltik, jech k'ucha'al schikin t'ul.
- 2) Ba'i ta jnub' sme' jk'obtik k'ucha'al xik' us yilel ta jni'tik, ja' jech ta jnikestik sbik'tal jk'obtik.
- 3) Ta jun jk'obtik ta sibastik yileluk li use.
- 4) Ta jnup' xchibal sme' jk'obtik, ta jpas ta jk'obtik ti chvil xa batel yilel li use.

30

Skotol k'usi oy ku'un
oy ku'un sventa jlekilal,
me ta jk'uxubin lek
xkuxet ko'onton o jech.

32

34

Chib jmotsob, chib jsat,
chib jchikin xchi'uk jun jni',
xchi'uk jun jmuk'ta o'onton
k'uxi xu' jk'an li yantik.

36

Skotol k'usi oy ku'un...

Chib k'obil, chib okil
xchi'uk eil sventa chijk'ejin,
xchi'uk jun jmuk'ta o'onton
k'uxi xu' jk'an li yantik.

Skotol k'usi ta jk'el
ja' ta jchan k'uxi lek xi jch'i
xchi'uk jun jmuk'ta o'onton
ta skotol k'anulajel,
xchi'uk jun jmuk'ta o'onton
ta skotol k'anulajel.

17. Skotol k'usi oy ku'un

(Alberto Lozano)

Ta xkak'tik ta ilel li jsatike, jchikintike..., jech k'u sba chal li k'ejimole.

Tumin ja' jun nene'
lek pasbil
ta uni pok',
ta spok lek
li sk'obe,
ta vo' xchi'uk
xavon.

Ta stus lek li sjole
ta jun jach'ubile,
ak'u me tsnit
stsatsal sjol,
yu'un mu'yuk
ta x-ok'.

K'alal k'analetik
chlik ts'ayayetuk,
Tumin ta xbat
ta tem,
sventa xbat
ta vayel.

Xu' ta jpastik bal li k'usi chal k'ejimol Tumin, jech k'ucha'al ta spok sk'ob, stus sjol, chvay, chak' sk'ob xchi'uk k'usitik yantik.

18. Tumin

Tumin, ak'bun ak'ob,
ta jtsakbe jbatik tsots,
ta jk'an jchi'il jbatik,
Tumin, Tumin, Tumin, jTumin!

31

33

35

37

30

Banamil,
banamil,
ch'ul banamil.

32

34

36

Jelal sbon,
jelal sbon
ja' jmeme'tik.

Banamil,
banamil,
ta xak' jve'eltik.

Jmeme'tik,
ch'ulme'tik,
ja petujun.

Banamil jch'ulel,
banamil jbek'tal
svok'ebohtutik.

19. Ch'ul banamil

(Andrés López Díaz)

20. Aram sam sam

Aram sam sam, aram sam sam,
uli, uli, uli, uli, uli, ram sam sam.
Aram sam sam, aram sam sam,
uli, uli, uli, uli, uli, ram sam sam.
Arabi, arabi,
uli, uli, uli, uli, uli, ram sam sam,
Arabi, arabi,
uli, uli, uli, uli, uli, ram sam sam.

Ta «aram sam sam» ta jmaj k'obtik ta schibal kakantik.
Ta «uli uli» ta joyilan schibal jk'obtik.
Ta «arabi» ta jmuyes jk'obtik ta toyol ja'o ta jyalestik.
Xu' jk'ejintatik ta ep ta tos, jech k'ucha'al: me anil,
k'un'k'un, tsots ta jk'ejintatik skotol li' k'ejoje, xu'
noxtok mu'yuk chijk'opoj ja' no'ox ta jpastik senya ti
chijk'ejin yilele. iXa k'elavil lek chava'ay!
Li k'ejimol li'e talem ta Maruekos (Africa), xchi'uk ta
sk'ejinta ololetik ta sbejel banamil.

Epo i tai tai e,
epo i tai tai ee,
epo i tai tai,
epo i tuki tuki
epo i tuki tuki e.

Ta «epo» ta jmaj kakantik ta xchibal jk'obtik.
Ta «tai tai» ta jpak' jk'obtik.
Ta «e» ta jmaj jnekubtik ta kurusal chkom ta sti'
ko'ontontik li jk'obtike.
Ta «tuki, tuki», ta jmajtik ta k'unk'un li joltike.

Jech k'uCha'al Aram sam sam, xu' ep ta tos stak'
xijtajin xchi'uk xijk'ejin: me anil, k'unk'un, tsots ta
jk'ejintatik skotol li k'ejoje, xu' noxtok mu'yuk
chijk'opoj ja' no'ox ta jpastik senya ti chijk'ejin yilele.

21. Epo i tai tai

Bik'it te', li'ote
li' oyunkutik ta banamile,
jchibaltik ta jk'uxubin jbatik,
ko'ol chijch'iutik.

23. Ta xch'i jtek' nichim

(Marcos Gowda)

Ta xch'i jtek' nichim,
ta xch'i yan nichim,
te'etik ta xnikik,
mutetik xk'ejinik,
ti sikil ik'e ta stij li vobe.

Jmich'oj jk'obtik ta jlikestik jech k'u'cha'al sat te' oy ta yut banamil ta jalatik ch'i.
Ba'yuk k'un'kun ta jtoytik jun jk'obtik ta ts'akal ta jamtik sbik'tal jk'obtik, jech
k'u'cha'al ta sjam sba jlik nichime.

Ta ts'ebal ja' jech ta jpastik xchi'uk yan jk'obtik.

Ta yoxibale ja' xa sk'obtak te ta xnik ta ik' ti jk'obtike.

Ta xchanibale ta jlotik snuk' jk'obtik schi'uk ta jbak'estik jech k'u'cha'al
ta xviluj jkot mut.

Ta svobale ta jbak'es jk'obtik ta jujujot ta jpak' jk'obtik jech k'u'cha'al k'eoijle.

22. Te' te va'alot

(A. Manzanero)

39

41

43

45

Me'il, totil, xibelil,
xchi'uk mukil, li olol oy xa li'i.

Me'il, totil, bankilil,
xchi'uk ixlelil, li olol oy xa li'i.

24. Li jk'obtak

Li jk'obtake ja' jun uts'
alal:

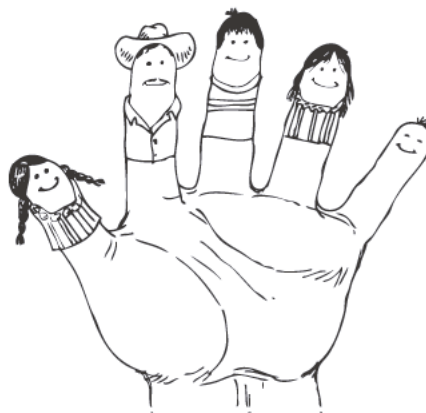
-Li «sme' jk'obtake»
ja' me'il.

-Li «stot jk'obtake»
ja' totil.

-Li «bankilal jk'obtake»
ja' bankilal o xibelal.

-Li «its'inal jk'obtake»
ja' ixlelil o mukil.

-Li «kuni xutike» ja' olol.

25. Xkak' k'obtik

Xkak' jk'obtik ta jol,
xkak' jk'obtik ta jol kakantik,
xkak' jk'obtik ta jnekubtik,
ta jot'ilan li jni',
jat'iss.

Xkak' jk'obtik ta jpat,
xkak' jk' obtik ta jchikinik,
xkak' jk'obtik ta jch'ut,
ta jot'ilan li jni'
jat' iss.

Chatunes alapis, chasa' ech'el abe ta talel bat el be

Bijubuk me ti asate
ak'o me sk'el k'u x-elán ti toketike,
ak'o me sk'el lek sbon ti banamile.

Bijubuk me ti achikine
k'uxi xa'ay ti k'usitik ta xbak'e,
ti sjubetel ik'e, ti sk'ejimol mute,
ti sk'opojel jch'iel k'opojele.

Bijubuk me ti avee
xnichimajuk no'ox me slo'il,
xnichimajuk no'ox me sk'ejimol.

Bijubuk me ti ani'e
ta ya'ybel yik' ti nichimetike,
ta ya'ybel smuil ti ch'ul te'etike,
ta ya'ybel smuil ti ch'ul banamile.

Bijubuk me ti ak'obe
ta spikel ti yanalte'etike,
ta spikel ti uk'ume,
k'uxi xtajin ti abijilale.

26. Bijubel

(Andrés López Díaz)

39

41

45

43

38

Ch'ul yanal te'

ch'ul xojob

40

osil banamil.

Vo'ot jme'otkutik.

42

Vo'ot jtotohtkutik.

Nchimal kajval.

Nichimal yajval

banamil.

44

Ich'bun jk'ej

ich'bun ke jti'

uni bek'tal pom

uni bek'tal kantela

xojobal banamil

xojobal kuxlejal.

Ti sbek' asate

ti sbek' atakopale

uni ch'ul nichim

uni ch'ul ipalil.

teuk me oyan o

kuxlan me o.

27. Ixim

(Mariano Reynaldo Vázquez López)

Sventa

jch'ich'alkutik.

Sventa jch'ielkutik.

Ta muyubajel

ta sa'sak'op

li' ta yolon avok

li' ta yolon ak'ob.

Jch'ul tot,

jch'ul me',

ch'ul ixim.

Me vo'ot, k'upil sba antsot,
sbonal nichim,
jluchumtaej vinajel,
jluchumtaej ik'e.
¿Jayp'ej k'anal chajal ta ak'ubal,
jayib tse'ej chalok'ta ta k'ak'al?

Ants, jnichimtaej vaychiletik,
¿k'usi ts'unubil chats'un ta te'tik,
k'usi chalok'es ta abe axaneb?
Ti mu'yuk chavay ta ak'ubale,
ti chavik' asat ta sob ik'lumane

Ants,
smuil xaktoj,
yanal te',
sch'ulel jol ko'on.

28. Jluchom ants

(Mariano Reynaldo Vázquez López)

39

41

43

45

Vinajelal vo',
ya'lel sat vinajel,
sts'ujulal tok,
chayaxubtas
ti banamile,
chayaxubtas
ti te'tike.

Xnichimaj avu'un
ti nichime,
xk'ejinaj avu'un
ti mutetike.

Nichimal vo',
nichimal kuxlejal,
chames
chabek' lok'el
ti kach'elalkutike,
ti kik'obalkutike.

Nichimal sat vo',
nichimal nio',
vo'ot
jch'ich'alotkutik,
vo'ot ka'lelalkutik
ta kuxlejal.

29. Uni vo'

(Andrés López Díaz)

K'alal ch'abalote,
takin ti kekutike,
takin ti
ko'ontonkutike.

Ch'ulvo',
ch'ul yoxo',
mu to me xa ul
ta jtojolalkutik,
mu to me xa ch'ay
ta kosilalkutik,
k'uxubajuk to me
ti avo'ontone.

Uni vo',
uni sat vo'
uni uk'um.

T'an ok moltotil
koltaun ta xanovel ta sba tonetik,
ta sch'ixal kuxlejal,
chanubtasun ta ya'aybel smelol sk'ejimol
ama xchi'uk arpa.

Ta jk'an chkil ti k'usi mu xkile,
ta jik' ti k'usi mu'yuk ta jik'e,
ta stael ti tuk'il bee
yo' jxanubtas ep ta chop
sbel jol o'ontonal.

Jolobajel moltot
albun k'uxi xu' jxojobtas k'opetik
k'uxi xu' jk'ak'ubtas
ta mutetik ti beetike,
chanubtasun ta scholbel smelol
vayichiletik,
ta stsalel ti mukul xi'ele.
¡Mu jk'an me'on xikom!
Moltot,
¡Ak'bun komel snamte'al ap'ijil

30. Pukulalil

(Adriana del Carmen López Santiz)

47

49

51

53

Ti jk'eoje
ta snichimtas makal osil,
ta slekubtasbe stalel
mel o'ontonal.

Ti jk'eoje
chvil ta jujun yanal te'
k'ucha'al sch'ailal ch'ul pom,
smoton ch'ul Ojovetik.

Ti jk'eoje
ta suj sakubel osil,
ta jta ta ilel kuni k'ej
ta snichimtas yav nichimetik.

Ti jk'eoje
oy ta yolon xojobal k'analetik ta vinajel,
pixbil yu'un jme'tik U
jun yo'onton chvay ti ak'ubale.

31. Jke'oj

(José Vázquez López)

Ants, k'ak'al ti schibal asate
sts'ayet no'ox ta ak'ubaltik;
yanjelalot xjobal osil,
chajaxbe yo'onton banamil.

Xchi'al spomal nichimetik,
t'an akan ojev,
matanal yu'un jtotiketik,
snich ixim sak bejanik sat.

Ants, uni chi'il k'op,
chnichimaj ak'o alo'il;
chavak' abek'tal atakopal
k'alal chich' jalel k'ejimoletik.

Sbek'tal p'ijjal,
chavok'ita ti skomtsanot akuxlejal
ta jujun t'omel chauke.
Ants, vo'ot, matanalot.

Sk'anal ak'ubal
ti asate
ta sol ochel ta xab
xchi'uk ta yut svinkilal nichimetik

32. Ants

(Adriana del Carmen López Santiz)

47

49

51

53

46

K'ejinan uk'um

ak'bun ka'i sk'eojal ave

48

ja' chi'ino ta xanubal li ik'e

ta sti'il ja'mal muk'ta te'tik.

50

Vo'ot chanojes li banamile

52

li slekilal la vak'utajele

cha'lok' tal

cha' nopoj tal ta sakil ixim

yo' bu li vale'e

xchi'uk li chenek'e.

Ta jujuchol uni be balak'vo'e

te ch'ian tal yan nich'nabetik

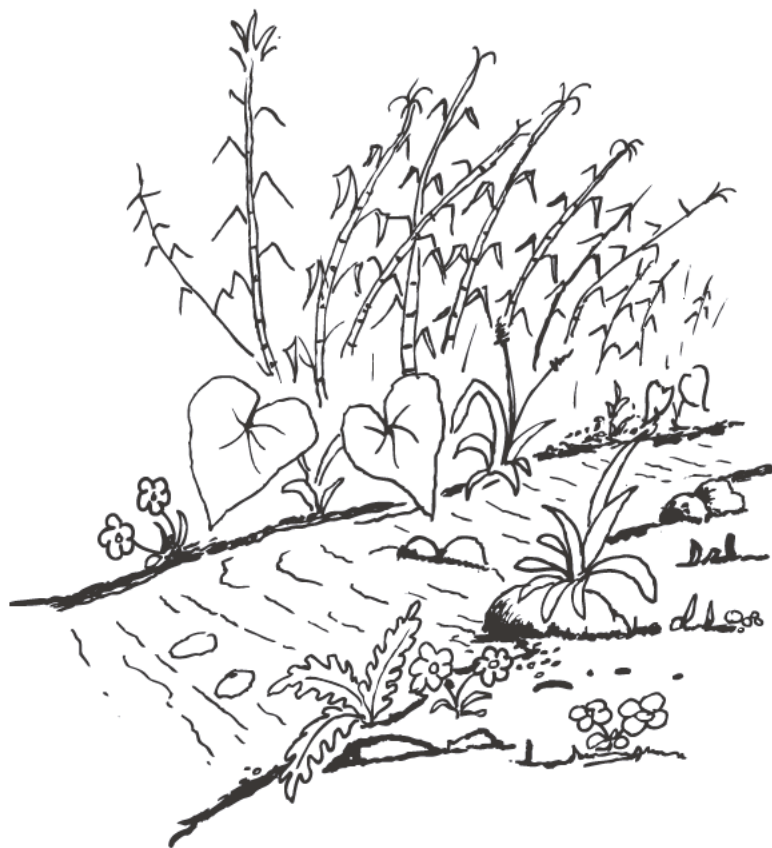
tsots tstij tal yets'alil sk'op

ch'ul ya'lelal satil

lek chi' ta a'yel.

33. K'ejinan uk'um

(Cristina Pérez Martínez)

Jch'ul me' osil banamil,
ch'ul vits,
ch'ul te',
kuxul ton,
sna vo'.

Jch'ul me' osil banamil,
mu me xak'ejbun,
mu xa vak' batel ta yan,
mu me xa takijes ti ch'ul vo'e,
ya'lél me yat'esubil sti' vinik,
ya'lél me sikubtasubil yo'on ants.

Ti vo'e mu me ku'unuk jtuk
yu'un me viniketik xchi'uk chonbolometik.
Ja' me ta xak' kuxlejal.
Ja' me ta xak'be yipal
bek'tal takipalil.

Jch'ul me' osil banamil,
ch'ul vits,
ch'ul te',
kuxul ton,
mu me xa takijesik,
mu me xa ch'ayik,

34. Vo'

(Armando Sánchez Gómez)

Xchi'ch'al me kuxlejal, xch'ich'al me chon bolom.
Ti me la atakintasike
ta me xcham ti osil banamile.

47

49

51

53

46

Sakub xa ti ach'iele yaya,
lavul xa xchi'uk ab'ijil

48

li' ta sba banamile,
ja' yo me'elot xa.

50

52

Toj jun yutsil ti abek'tale,
toj jun slekil ti ak'ope,
toj alak' sba ti asate.
Jayib van avokol,
jayib van alubel,
k'u yepal ame'onol,
skuchoj tal ame'elubele.

Yaya li' ta banamil,
yaya ta vinajel,
skotol k'ak'al oyot ta ko'onton,
skotol abil mu xach'ay o ku'un.

35. Jme'tik

(Alberto Gómez Pérez)

36. Bats'i k'op

(Mariano Reynaldo Vázquez López)

Ye sti' mutetik,
sk'eoj ch'ul ik',
uni jsil xjobal k'ak'al,
uni muk'ta vits ta Chiapas.
K'alal chat'ome, chik'opoj,
k'alal chak'opoje, chits'ibaj.
Chi-ok' k'alal chajti'in,
chitse'in k'alal ta xa kale.

Jvokanel ye vits:
k'op, bel jol o'ontonal,
sbon nopbenalil
snopbenal yu'un iximal viniketik,
ants jal vaychiletik.
Ja' ta akój chkav ti banamile,
ja' ta akój ta jk'el ti vinajele.

Sk'uk'mutal sbanamil svinajelal Maya
svochetel ora k'ak'al,
te oyot ta sbelal kuxlejal,
nakalot ta jtojol,
nakalot ta ye sti' bolom,
sch'ail, xjobal, yets'al jteklum.

Mu xavuts'in ti uni chon bolometike
 mu xavilbajin, ich'o ta k'ux
 me mu xavil ti abol sba ek'e
 totso, tamo likel, k'uxubino
 ja' lek me xanov komel avu'une
 yik'al chak'bot skuxetel avo'on o

37. Abol sba

(Alberto Gómez Pérez)

U j-almantal ta vinajel
ta asat chavinajes
yorail ovolajel.

Jujun ak'ubaltik ti asate
yoxyoxtik ta smukul k'ejintabe
xyaxal ti jme'tike.

Sme' xokolal osil
chajal yech'el k'ak'al ora ta asat avelov.

Sbisol sts'ib jnichim k'optavanej
snen jtotiketik ta banamil.

38. P'ijil u

(Adriana del Carmen López Santiz)

55

57

59

61

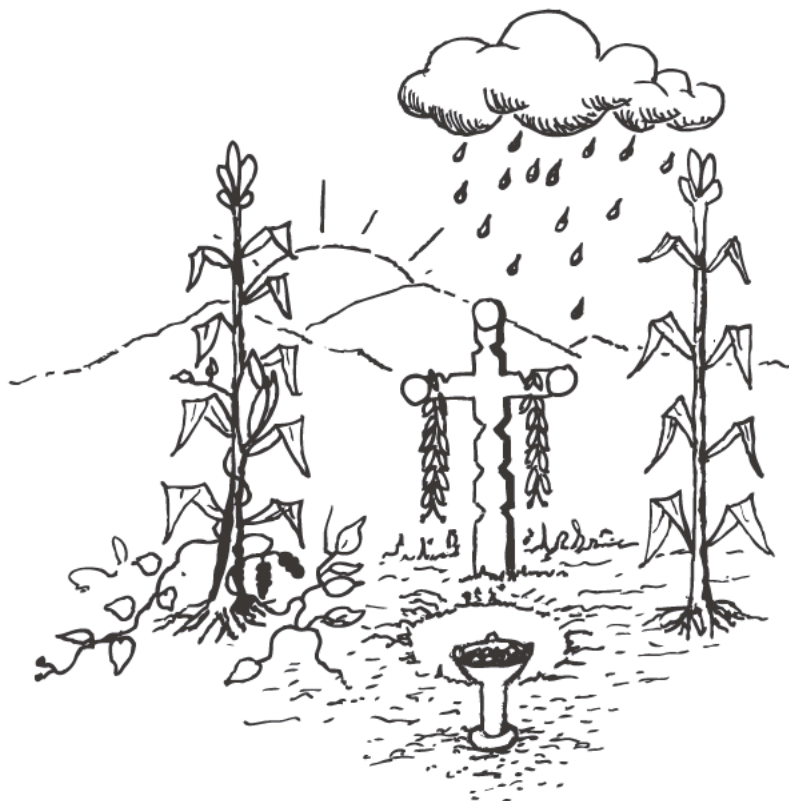
La' k'elavil tati
la' k'elavil yaya
ti xojobal k'ak'ale.

La' pik ava'ay
la' tsak ava'ay
ti yutsilal
jkuxlejaltike.

La' k'elavil ants
la' k'elavil tseb
k'u x-elán
ti banamile.

La' tse'inanik
ak'otajanik,
la' tajaninik
ta banamile.

La' li'e vinik
la' li'e kerem
jsa'tik ti utsilale.

39. Kuxlejaj

(Alberto Gómez Pérez)

Bik'anik jutuk
ve'anik jutuk
tamik me likel
ti kuxlejale.

La' pik ava'ay
la' tsak ava'ay
k'u xa yutsilal
ti lekilale.

Ti me'ile
chixin ixim,
ta xch'ip,
tspix xchi'uk smochib:
ti spok'e
chaxinta ti ixime.
Tstse'intaan sat iximetik
nach'ajtik tal ta snuti'
xcholet ta sts'unan batel.

40. Me'il ta na

(Alberto Gómez Pérez)

55

57

59

61

54

Jme'tik osil banamil,
ak'o me ch'iuk kovol jts'unub,

56

ak'o ch'iuk lek ti chenek'e,
ak'o ch'iuk lek ti ixime,
ak'o lekuk yak' yikats.

58

60

Ti mutetike ak'o sk'eyojintaik lek
ti ts'unubiletike,
ak'o xtal vo' k'ucha'al xk'unib sbek'talik
ja' me jech ta xch'iik xchi'uk xk'atajik.
Ch'ul osil banamil,
ja' me jkuxlejkutik.
Ch'ul osil banamil,
ja' me jch'ielkutik batel.

Sna jch'ul totiketik,
j-ak' kuxlejal,
ak'ome ch'iuk lek ti chenek'e,
ch'iuk lek ti iximaltike,
xchi'uk ak'o me yak' lek yikats.

41. Ch'ul osil banamil

(Adriana del Carmen López Sántiz)

Uni xaktoj,
siketel ko'ontonot,
skuxetel ko'ontonot,
smuyubajel jol ko'ntonot.

A ti avuni xa elane
xko'laj xchi'uk sjol uni tseb,
ti toj nichimtik sbae,
li xch'alet no'ox ajole.

Tsebal toj abi,
vots toj abi,
k'uk' toj abi,
slislun yutsil
ti avanale.

Chapixvan ta k'ejimol,
chapixvan ta ch'ul k'op,
chapixvan ta ak'ot,
ta vob xmueta ti avik'e.

42. Uni xaktoj

(Andrés López Díaz)

Uni muil toj,
uni yaxal toj,
uni jich'il sat toj,
xmuyubaj no'ox avu'un
ti jol ko'ontonkutike.

Uni ch'ultoj,
skoj ti jme'onalkutik ta jbojotkutike,
pe mu to me xa ul
ta snichimtasel, ta smuibtasel
ti jkuxlejalkutike.

55

57

59

61

54

Nichimal vinajelal vo'
ta xa vinajestal aba k'alal chatal
56 abek'talinoj tal toketik
xchi'uk son chavuketik.

58

60

Nichimal ch'ul kuxlejal vo'
chakuxes ti takinale,
chavok'es ti ts'unubile,
xnichimalot yo'onton jkuxlejetik.

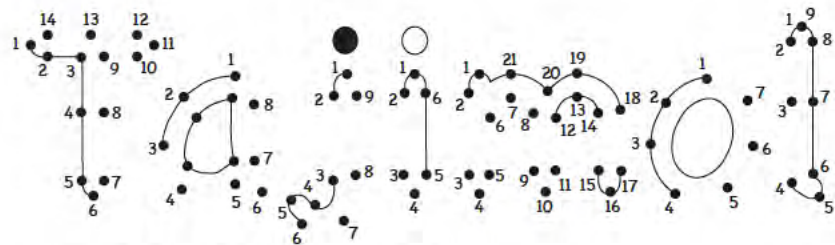
Nichimal ch'ul j-uch' elal vo'
vo'ot jch'ich'alot
jbek'talot
jkuxlejalot.

Nichimal ch'ul banamilal vo'
ak'bunkutik avutsilal
mu xa jipunkutik
mu to xavak' xilajkutik.

43. Ch'ul vo'

(José Vázquez López)

xchi'uk son

Chatunes alapis, ja' o chats'ak ech'el li puntoetik te yich'anoy otolale

Li'e ja' tajimol
sventa jbak'es jbatik,
ak'o jbak'estik
skotol jbek'taltik.

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik!

Li'e ja' tajimol...

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik, chib jk'obtik!

Li'e ja' tajimol...

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik, chib jk'obtik,
jun kakantik!

Li'e ja' tajimol...

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik,
chib jk'obtik,
jun kakantik,
chib kakantik!

44. K'ixnaub bail

63

65

67

69

62

Li'e ja' tajimol...

64

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik, chib jk'obtik,
jun kakantik, chib kakantik, joltik!

66

68

Li'e ja' tajimol...

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik, chib jk'obtik,
jun kakantik, chib kakantik,
joltik, jchukbenaltik!

Li'e ja' tajimol...

Tsebetik, keremetik,
ijun jk'obtik, chib jk'obtik,
jun kakantik, chib kakantik,
jun joltik, jun jchukbenaltik,
junlejtik!

K'ixnaub bail

Ta jpastik k'u sba ta bal li k'ejimole

45. Ta sna juntot Maryan

-Xloxa laj sk'ux ajan
ta sna juntot Maryan.

-¿Boch'o van?

-Ja' vo'ot

-Ma'uk vu'un

-¿Boch'o van cha'a?

-Ja' Jxalik.

-Jxalik laj sk'ux ajan
ta sna juntot Maryan.

-¿Boch'o van?

-Ja' vo'ot

-Ma'uk vu'un

-¿Boch'o van cha'a?

-Ja' Xlolen

-Xlolen laj sk'ux ajan ta
sna juntot Maryan.

Ta jpastik jun lo'il jech k'u sba ta xal li k'ejimol ta jkoltotik boch'otik te tsopolutike xchi'uk jun olol. Li olol boch'o albil sbi ta ba'i k'ejimol ta xal yu'un ma'uk laj sk'ux ajan; ta xal be sbi yan olol, ja' jech o li tajimole, ja' to me jelovik skotolik. Ta slajeb olol ta xal "¡Laj jk'ux jkoltotik!" Me jelovik xa skotolike, ta jk'ejintatik no'ox li slikeb estrofae xchi'uk sbik Jujun ololetik ja' ti k'u x-elan cholol chotolike. Jech k'ucha'al lie:

Jchep laj sk'ux ajan ta sna juntot Maryan, Xtinik laj sk'ux ajan ta sna juntot Maryan, Xloxa laj sk'ux ajan ta sna juntot Maryan, J-antun laj sk'ux ajan ta sna juntot Maryan, Jxalik laj sk'ux ajan ta sna juntot Maryan...

62

Batik ta jchobtik
 xkuxet ko'ontontik,
 batik ta chobtik
 xkuxet ko'ontontik.

64

66

Ja' jech ta jts'un kixim
 ta jts'unbe jaybej sat,
 ja' jech ta jts'un kixim
 yu'un ta jmuk ta lum

68

Batik ta jchobtik...

Ta xkak'inta chobtik
 ta asaron xchi'uk machita,
 ta xkak'inta chobtik
 k'uxi k'upil sba xch'i.

Batik ta jchobtik...

Ta jpak li jchobe,
 ja' k'uxi lek xtakij,
 ta jpak li jchobe
 jutuk xa sk'an ta jk'aj.

Batik ta jchobtik....

46. Batik ta jchobtik

Ta jk'aj ti jchobe,
ta jtik' ta jnuti',
ta jk'aj ti jchobe,
xmuyubaj ti ko'ontone.

Batik ta jchobtik...

Ta jkuch ti kixime,
ta jkuch batel ta jna,
ta jnak' komel ta jna
ta jve' k'alal ta jk'an.

Batik ta jchobtik...

Ta jpas o me ta vaj
ta jpas o me ta mats',
yu'un ja' kuxlejal
sventa skotol k'ak'al.

Li ixim ja' jch'uleltik,
li ixim ja' jolko'ontontik,
yu'un ja' kuxlejal
sventa jteklumal

Batik ta jchobtik...

K'alal chijk'ejin «batik ta jchobtik» setelotik ta jtsakbe
jba jk'obtik ta xkak'tik velta. Li ta yantik estrofae
ta jpastik no'ox k'u sba ta xal bal li k'ejimole, jech
k'ucha'al sts'unel ixim xchi'uk bareta, ta xich' ak'intael
ta machita xchi'uk asaron. Ja' jech ta jpastik k'usi chal
ta yan k'eo.

Batik ta jchobtik

63

65

67

69

62

Chijtajinutik ta sa'el jnuptik,
boch'o stuk chkome,

64

yu'un me ja' ta xch'ay, jey!

66

Chijtajinutik ta sa'el jnuptik,
boch'o stuk chkome

yu'un me ja' ta xch'ay, jey!

68

Me atuk lakome, ta o'lil chabat,
me atuk lakome, ta o'lil chabat.

Chijtajinutik ta sa'el jnuptik,
boch'o stuk chkome

yu'un me ja' ta xch'ay, jey!

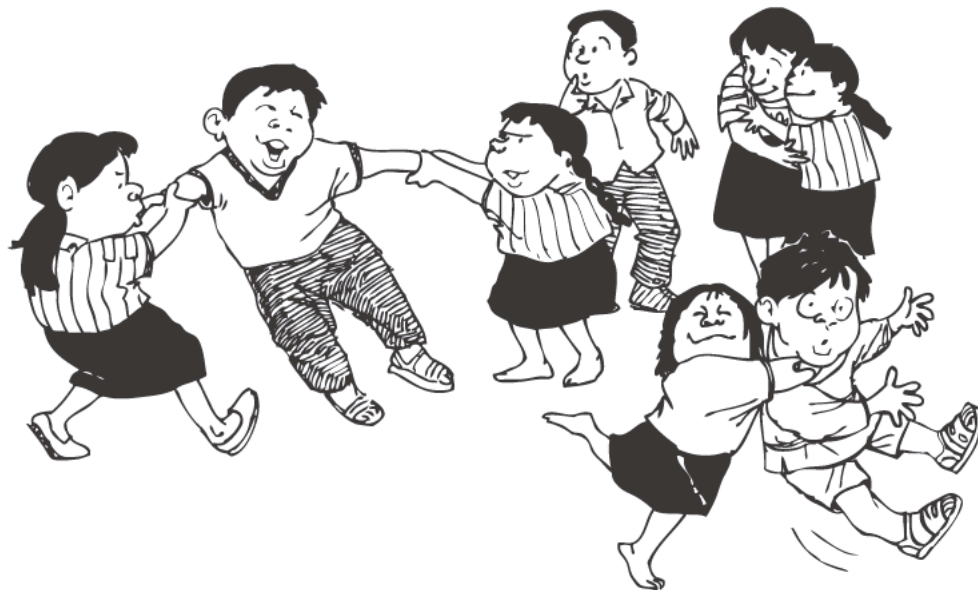
47. La jsa' jnuptik

La jsa' jnuptik

Setelutik tsakoj be jba jk'obtik chijxanob, jech chijk'ejin. K'alaluk chij-avanutik «jey!» chijbitutik xchi'uk chijoybijotik. K'alaluk la jk'ejintatik «me atuk lakome, ta o'lil chabat» chijxanovutik ta o'lil jech o muk'bu ta jkolta jbatik, ts'akal chisututik k'uch'al ta ba'i oyutik onoxe. Chijcha'k'ejinutik, k'alaluk laj jkaltik li slajeb «jey!» chbat sa' jnuptik ta anil. Me jun olol muk' bu sta snupe ta xjelob ta o'lil. Ja' jech cha' lik li tajimole.

63

65

67

69

Tajinkutik ta te'tik
yo' to mu'yuk li' ok'il,
k'alal me tale
jkotoltik ta sti'utik.

72

74

-¿Ok'il,
me te oyot?
-Li' oyun,
ja' to chilik.

76

Tajinkutik ta te'tik
yo' to mu'yuk li' ok'il,
k'alal me tale
jkotoltik ta sti'utik.

-¿Ok'il,
me te oyot?
-Li' oyun,
yakalun ta atimol.

Tajinkutik ta te'tik
yo' to mu'yuk li' ok'il,
k'alal me tale
jkotoltik ta sti'utik.

48. Li ok'il

-ǵOk'il,
me te oyot?
-Li' oyun, yakalun
ta smesel jna

Tajinkutik ta te'tik
yo' to mu'yuk
li' ok'il,
k'alal me tale
jkotoltik ta sti'utik.

-ǵOk'il,
me te oyot?
-ǵLi oyun, chilok'
xa tal ta jti'oxuk
akotolik!

Li lolol boch'o tspas ba ta ok'ile ta xlok' batel ta spat bu setelotik, li yantike setoj sbaik chlikik ta k'ejimol. Ta slajeb jujun estrofa hijva'i sventa ta jak'betik me te oy li ok'ile. Li boch'o tspas ok'ilal xu' ta xal: yakalun ta stusel jol, yakalun ta slapel xonob, yakalun ta schuk'el jk'u', yakalun ya sjamel ti'na... K'alal me laj yal ok'il: «Li lok' xa tal ta jti'oxuk akotolik!» skotol ololetik chlok'ik ta anil sventa mu stsakaeik. Boch'o ta xtae tatsakele ja' xa ta spas ta ok'il, yu'un ja' jech ta xcha'lik li tajimol yan veltae.

Li ok'il

71

73

75

77

–Litalkutik ta Ch'enalo',
litalkutik ta Ch'enalo'.

–K'usi sk'elubil avich'ojik tal,
k'usi sk'elubil avich'ojik tal.

–Jech k'ucha'al ta yan velta,
jech k'ucha'al ta yan velta.

–¿K'usi chana', k'usi chana'?

–Jun muk'ta sat te', tsots spat,
yox spat, xchi'uk tsoj ta yut.

–Melon

–Ma'uk.

–Lotsom.

–Ma'uk.

–¡Xantia!

49. Li talkutik ta Ch'enalo'

Ta jpastik ta cha'chop li oloetike. Ja' jech ta schol sbaik sk'eloj be sba satik. Ta spasik jun raya vo'ob metro snamal ti bu cholol li oloetike. Li jtsop boch'o ta slikes tajimole ta snopik k'usi sat te'al ta xalik sventa ak'u xules ta sjolik k'usi li jchope. Ja' yu'un jech ta xlik li k'ejimole; ja' no'ox k'alaluk chk'ejin li jchope ta xanav ta valapat.

K'alaluk chalik xa li «adivinanza» li jchop boch'o la snopik li jun sat te'e ta xak'beik snopik li jchop noxtoke, chalbeik k'u x-elán xchi'uk ta xak'beik senya k'ucha'al me muk', me ch'in, k'u x-elán sbon, smuil... Li jchop jech chaktaje ta snopik k'usi ti va'aye, me nop yu'unik ta snuts li jchope, ja' no'ox mi muk' to'ox chk'ot ta "raya", me oy iyich'ik tsakel li boch'o nutsee ta xbat xchi'uk li jtsakvanejetike. Ja' jech cha'likes tajimol li jchop noxtok ne.

Li talkutik ta Ch'enalo'

71

73

75

77

70

Xjururet chanov ta be li karoe,
 jech te koti ta jun uni jteklum

72

74

Muyan, muyan,
 chbat xa li karoe,
 muyan, muyan,
 chbat xa li karoe.

76

50. Li karo

Skotol oloetik setoj sbaik. Jun olol chjelov ta o'lil ja' ta spas ta «jtij karo»; ja' jech ta xanov ta yut sts'el bu setel yantike, k'alaluk oyik ta k'ejimol li yantik oloetike. K'alaluk me ilaj li k'ejimole, ta xkoti li karoe, ja' yu'un jech bu kotol ikom ta stuk'il jun olole, ta xmuy ta karo jech k'ucha'al te ta snaban sba ta spat li jtij karoe, jech te ta snaban sbaik ech'el li yantike xu' stsakbe sbaik snekebik. Ja' jech cha'llik yan velta li k'ejimole ja' to me imuyik skotolik ta karoe.

Me toj ep oloetike xu' ta xmuyik cha'vo' o me oxvo'.

51. Mereketete

71

73

75

77

Ta jset jbatik jkoltik, ja'o jun olol ta x-och ta o'lol ta xak' ta ilel cha'tos k'uxi chbak' sbek'tal xchi'uk ta xal "merekete, merekete", jech k'ucha'al li'e: ta jtoy jk'obtik ta jyales jk'obtik, ta jnikes sbakil jchaktik ta batel xchi'uk ta sutel, ta jel kakantik ta ba'yuk jun ja' o yan, xu' chanop yan... Li jbek'taltike xu' ta jbak'estik ep ta chop, ja' li k'usba jk'antike; tsots sk'oplal mu jcha' pastik ti k'usi spasojik xa yantike. Skotol ololetik ta spasik k'ucha'al spas li jun olol te ta o'lole, ta xal li k'ucha'al yalik. Mi laje, ta jbak'estik jbek'taltik li k'ucha'al jpasojtik xae xchi'uk ta jk'ejintatik li'e:

Mereketengue, tengue, tengue,
mereketengue, tengue, te.
Mereketengue, tengue, tengue,
mereketengue, tengue, te.

Ta x-och yan olol ta o'lol ta xak' ta ilel k'uxi yan o tsbak'es sba, ta xal: "merekete, merekete".

70

Te ta sna li jyame'e (1)
 oy jpets uni ermunix (2)
 72 oy jpets ste'el narinxa (3)
 xchi'uk oy jun sch'en uni ch'o (4).

74

76

La ra lai lai lai, lara lai lai lai, (5)
 la ra lai lai lara la ra lai,
 la ra lai lai lai, lara lai lai lai,
 La ra lai lai lara la ra lai.

Ta vukub ora ak'ubal, (6)
 ta xa xvay li jyame'e, (7)
 li ch'oetik xkuxet yo'onik, (8)
 chlok'ik batel ta ak'otajel (9)

La ra lai lai lai... (10)

Skotolik ta x-ak'otajik (11)
 ta batel xchi'uk ta sutel
 li ch'oetik xbitlajet tspas
 li jyame'e jech ta spas ek.

La ra lai lai lai.... (12)

52. Ta sna jyame'e

1. Ta xkak' jk'obtik ta
 sba joltik, ta jpastik
 yileluk uni jol na

2. Ta jxach'tik jk'obtik ta toyol k'ucha'al
 «sk'ob te'», ta jot jxokontik; yu'un li
 ste'el ermunixe, ts'otol ta xch'i, jech ta
 xkak'tik bal li jk'obtik ta jot jxokontike.

3. Ta ts'akal ta jpastik
 yan velta li «sk'ob
 te'e» lek tuk' no'ox.

4. Ta jkujan jk'obtik ta stsel
 jsatik, jech k'ucha'al
 ch'en ch'o yileluk.

Ta sna jyame'e

71

73

75

77

5. Li'i ta xi j-ak'otajutik. Li'i oy jun olol boch'o ta xal jun otol k'alaluk chlaj jujun estrofae; jech k'ucha'al me laj yal jchanib! ta jsa'tik ta anil chanvo' jchi'iltik sventa chij-ak'otajutik jchanva'altik jtsakojbe jba jk'obtik chijk'eujinotik Laralailailai... Xu' xijoyibajotik ta jot, me laje ta jot noxtok. Me la jyal jvakib! ta jset jbatik ta anil vakvakvo' ololetik. Li otolajele xu' ta alel kapvots': jvo'ob, chib, lajuneb, vaxakib.... o me ja' ti jayvo' ololetike! Yu'un skotol ololetik ta x-ak'otajik, me oy boch'o stuk kome ta snaban sba ta buuk no'ox schi'iltak.

6. Ta jva'antik vukub sni' jk'obtik.

7. Ta jkajan joltik ta jnekubtik xchi'uk xchibal jk'obtik ta jpastik k'ucha'al chijvay yilel.

8. Ta xkak'tik jk'obtik ta joltik k'ucha'al xchik'in ch'o yilel.

9. Ta jtsaktik jchukbenaltik, ja' jech chi j-akotajutik.

11. Ti li' estrofae chi j-ak'otajutik jtsakoj jchukbenaltik xchi'uk ta xkak' kottik ta bail ta sutil k'uch'al ta yotolal (9).

12. Jech k'ucha'al ta svo'obal a'vej (5). Ja' jech xu' ta jk'ejintatik ep ta velta li k'ejimole, ja' to me lubik ti ololetike.

10. Jech k'ucha'al ta svobal a'vej (5).

K'elikun, k'elikun,
vu'un uni mutun,
chivil batel, chivil batel,
vu'un uni mutun..

K'elikun, k'elikun,
vu'un xpokokun,
chibituj batel, chibituj batel,
vu'un xpokokun.

K'elikun, k'elikun,
vu'un uni ka'un,
chi-anilaj, chi-anilaj,
vu'un uni ka'un.

K'elikun, k'elikun,
vu'un uni choyun,
chinuxinaj, chinuxinaj,
vu'un uni choyun.

(ts'i', pech', t'ul, avyon, karo...)

53. K'elikun

Ta jset jbatik. Ta jbak'es jbek'tatik jech k'ucha'al li chonetik o me yan k'usitik ta jlok'tatik spasele. Me mutotik, ta jam jk'obtik chijvil xa yilel; me xpokokutike kujul chijbituj batel, me ts'i'utike ta xchanibal kok jk'obtik chi jxanuvutik. ¡Oy ep ta chop chonetik k'u sba xu' ta jlok'tatik pase!

54. Xuxua

79

Xu xua, xu xua, xu xua a a,
xu xua, xu xua, xu xua a a.

-Yut ak'ob

skotol ta stak'ik: -iYut ak'ob!

-Ta spat ak'ob

skotol ta stak'ik: -iTa spat ak'ob!

Xu xua, xu xua...

-Yut ak'ob

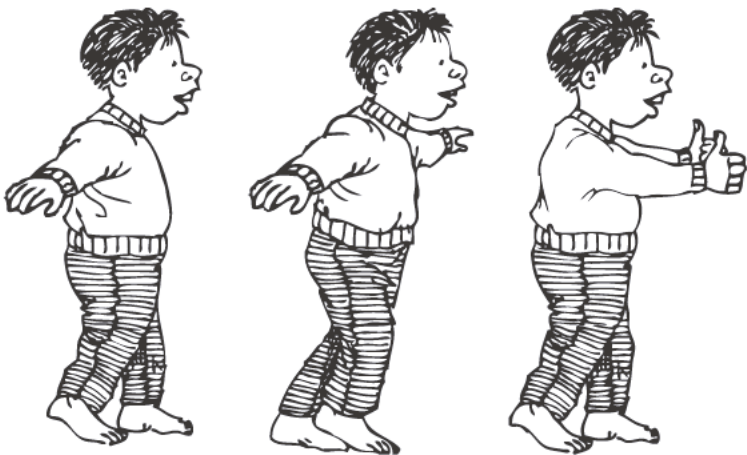
skotol ta stak'ik: -iYut ak'ob!

-Ta spat ak'ob

skotol ta stak'ik: -iTa spat ak'ob!

-Va'al sme' jk'obtik

skotol ta stak'ik: -iVa'al sme' jk'obtik!

81

83

85

80

-Yut ak'ob

skotol ta stak'ik: -iYut ak'ob!

82

-Ta spat ak'ob

skotol ta stak'ik: -iTa spat ak'ob!

84

-Va'al sme' jk'obtik

skotol ta stak'ik: -iVa'al sme' jk'obtik!

Jxuk'ubtik ta jpatik

skotol ta stak'ik: -iJxuk'ubtik ta jpatik!

Ta xich' alel li mantaletike,

ta slajebe ja' jech ta xkom:

-yut ak'ob

-spat ak'ob

-va'al sme' jk'obtik

-Jxuk'ubtik ta jpatik

-butulutik

-nupul sjol kakantik

-joltik ta toyol

-jlok'es kok'tik.

Xuxua

79

81

83

85

Ta jset jbatik, jech chixanovutik, ja' no'ox mu'yuk bu ta jtsak be jba jk'obtik. Ta jk'ejintatik xuxua. Ta xi jva'i k'alaluk ta xak' mantal li «jchanubtasvaneje», li vo'otike ja' jech ta jtak'tik xchi'uk ta jpastik jech k'ucha'al ta xal li jchanubtasvaneje, me ilaje ja' jech ta jcha' k'ejintatik Xuxua. Li tajimole xcha'lik ja' to me la jpastik skotol k'usi chal ta k'ejimole. Ta slajebe ts'otol jbek'taitik, jtoyoj joltik, jlok'eso jkok'tik chijkomutik... Ja' jun lekil tajimol.

K'usi ta jpikbetik
junme'tik Maruch,
k'usi ta jpikbetik
juntotik Tumin.

Ta jpikbetik sni'
jun me'tik Maruch,
ta jpikbetik sni'
juntotik Tumin.

K'usi ta jpikbetik
jun me'tik Maruch,
k'usi ta jpikbetik
juntotik Tumin.

Ta jpikbetik schikin
jun me'tik Maruch
ta jpikbetik schikin
juntotik Tumin.

55. Jun me'tik Maruch

(Ta jpikbetik sjol, spat, sk'ob...)

Ta set jbatik ta vo'ob, ta vakib oloetik ta jujuset, ja' no'ox jun olol ta xjelob ta o'lil. Ta ba'i estrofa chixanovutik jtsakoj be jba jk'obtik, ta xchibal estrofa ta jpikbetik sbek'tal ti boch'o oy ta o'lile, jech k'usi ta xal k'ejimole. K'alaluk xcha'lik ta jset jbatik ta tajimole chjelov yan olol ta o'lil, ja' to me ech' skotol ta o'lol li oloetike.

56. Tuki, tuki

79

81

83

85

Jbats'i k'obtik li'i,
jbats'i k'obtik li'i,
jbats'i k'obtik li'i,
jbak'estik me lek,
cha-ak'otaj tuki tuki,
ja' jech chajoyibaj,
ja' jech o cha-ak'otaj.

Jts'et k'obtik li'i
jts'et k'obtik li'i
jts'et k'obtik li'i
jbak'estik me lek,
cha-ak'otaj tuki tuki
ja' jech chajoyibaj,
ja' jech o cha-ak'otaj.

Jbats'i xuk'ubtik li'i...

Jts'et xuk'ubtik li'i...

Jbats'i kakantik li'i...

Jts'et kakantik li'i...

Xchi'uk joltik li'i...

Xchi'uk jchaktik li'i...

Skotol jbek'taltik li'i...

Tuki, tuki

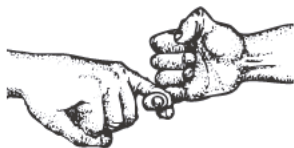
Ta jset jbatik, ja' jech li tajimole ta jtik'ulantik xchi'uk ta jlok'esilantik jbek'taltik ta yut bu setelotike ja' k'u x-elan ta xal bal ti k'ejimole. K'alaluk me li jk'ot ta sk'ejintasel, "cha-ak'otaj tuki tuki, ja' jech chajoyibaj" ta xkak'tik velta bu va'alutik ta jpak' jk'obtik ta toyol; k'alaluk chijk'ejinutike "ja' jech o cha-ak'otaj" ta jmajtik cha'ten ta k'unil lo'il, cha'ten ta jpak' jk'obtik xchi'uk jten ta jpak'be jba jk'obtik xchi'uk jchi'iltik te oy ta jxokontike.

Me chak'upinik
ti ak'ot yu'un Xtinik,
me chak'upinik
ti ak'ot yu'un Xtinik.

Ta jset jbatik, k'alaluk ta jk'ejintatik jujuten li k'ejimole, ta jtsak jbatik ep ta tos k'ucha'al li'e:

Jten: ta jtsakbe jba
k'uni xutik

Xcha'tenal: ta jtsakbe
jba jk'obtik

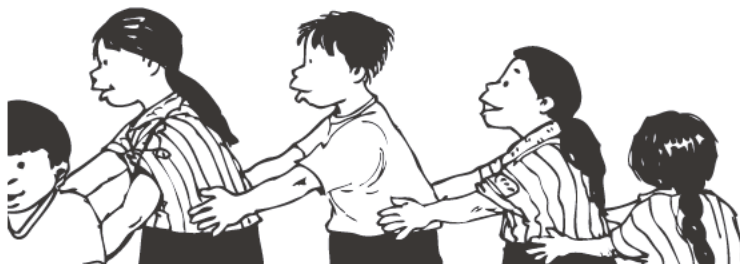
Yoxtenal: ta jtsakbe jba jxuk'ubtik

Xchantenal: ta jtsakbe jba jnekubtik, jk'elojtk bal ta o'lil.

Xtinik:
Ja' jech ta xal beik
Agustina ta yan jtekulum

Svo'tenal: ta jtsakbe
jba jch'utik (ta jpastik
vilel uni tren).

57. Yak'ot Xtinik

79

81

83

85

Batik ba ak'otajkutik,
 batik ba ak'otajkutik,
 batik ba ak'otajkutik,
 jnichimaj ko'ontontik
 batik ba ak'otajkutik

58. Batik ba ak'otajkutik

Ta jchol jbatik ta cha'chol, jk'elobje jba jsatik xchi'uk jchi'iltik chib metro snamal. Li ololetik te ta slajeb cholote, ta slikes li ak'ote stsakobje sba sk'obik chjelovik ta o'lil bu chololik yantike. Ti yantike ta xk'ejinik xchi'uk ta spak' sk'obik k'uxi skuxet yo'ontonik ta x-ak'otajik, ja' o ta xchol sbaik ta slajeb bu cholol li schi'iltake. Ja' o ta stambe tal ak'ot yan o snupul ololetike noxtoke sventa te o ti ak'ote. Xu' xijk'ejin xij-ak'otaj ti k'u sjalil ta jk'antike.

Lek ch-ak'otaj Xlolen
toj lek, toj lek, toj lek,
lek ch-ak'otaj Xlolen,
ch-ak'otaj xchi'uk sme' sk'ob,
xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
lek ch-ak'otaj Xlolen.

Lek ch-ak'otaj Xlolen
toj lek, toj lek, toj lek,
lek ch-ak'otaj Xlolen,
ch-ak'otaj xchi'uk sk'ob,
xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
xchi'uk sme' sk'ob, sme sk'ob,
lek ch-ak'otaj Xlolen.

Lek ch-ak'otaj Xlolen
toj lek, toj lek, toj lek,
lek ch-ak'otaj Xlolen,
ch-ak'otaj xchi'uk sxuk'ub
xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
lek ch-ak'otaj Xlolen.

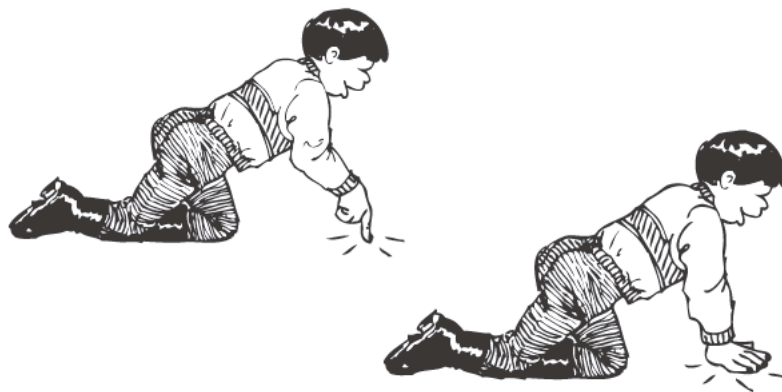
59. Lek ch-ak'otaj Xlolen

87

89

91

93

Lek ch-ak'otaj Xlolen
 toj lek, toj lek, toj lek,
 lek ch-ak'otaj Xlolen,
 ch-ak'otaj xchi'uk snekub,
 xchi'uk snekub, snekub,
 xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
 xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
 xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
 lek ch-ak'otaj Xlolen.

Lek ch-ak'otaj Xlolen toj
 lek, toj lek, toj lek,
 lek ch-ak'otaj Xlolen,
 ch-ak'otaj xchi'uk sjol,
 xchi'uk sjol, sjol, sjol,
 xchi'uk snekub, snekub,
 xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
 xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
 xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
 lek ch-ak'otaj Xlolen.

Lek ch-ak'otaj Xlolen

Lek ch-ak'otaj Xlolen
 toj lek, toj lek, toj lek,
 lek ch-ak'otaj Xlolen,
 ch-ak'otaj xchi'uk schak,
 xchi'uk schak, schak, schak,
 xchi'uk sjol, sjol, sjol,
 xchi'uk snekub, snekub,
 xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
 xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
 xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
 lek ch-ak'otaj Xlolen.

Lek ch-ak'otaj Xlolen
 toj lek, toj lek, toj lek,
 lek ch-ak'otaj Xlolen,
 ch-ak'otaj xchi'uk sjol yakan,
 xchi'uk sjol yakan,
 xchi'uk schak, schak, schak,
 xchi'uk sjol, sjol, sjol,
 xchi'uk snekub, snekub,
 xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
 xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
 xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
 lek ch-ak'otaj Xlolen..

Lek ch-ak'otaj Xlolen
 toj lek, toj lek, toj lek,
 lek ch-ak'otaj Xlolen,
 ch-ak'otaj xchi'uk yakan,
 xchi'uk yakan yakan
 xchi'uk sjol yakan,
 xchi'uk schak, schak, schak,
 xchi'uk sjol, sjol, sjol,
 xchi'uk snekub, snekub,
 xchi'uk sxuk'ub, sxuk'ub,
 xchi'uk sk'ob, sk'ob, sk'ob,
 xchi'uk sme' sk'ob, sme' sk'ob,
 lek ch-ak'otaj Xlolen..

Lek ch-ak'otaj Xlolen

87

89

91

93

Xlolen: ja' Lorenza ta yan jetklum.

Lek ch-ak'otaj Xlolen

Ta jset jbatik jtsakojbe jba jk'obtik. Ja' jech chijlik ta xanubal chijk'ejin batel ta jujun estrofa. K'alal me jk'ejintatik sbi jbek'taltike li xanubele ta xpaj, ta jtijtik ta lum jbek'taltik bu lok' sbie, k'ucha'al: sme' jk'obtik, jk'obtik, jxuk'ubtik, jnekubtik, joltik, jchaktik, sjol kakantik, kakantik. Ta slajem jujun estrofae ta jpak' jk'obtik oxten. Ja' jech chcha'lik li tajimole. K'alaluk ta xkaltik batel sbi jbek'taltike ta jcha'altik yan velta li sbi jbek'taltik kaltik xa ta ba'ie xchi'uk ta jtijulantik ta lum.

Skotol k'ak'al ta jk'upin abtel,
ta jkolta jtot, ta jkolta jme',
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jpas ep vaj,
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jk'an vu'une.

Skotol k'ak'al ta jk'upin abtel,
ta jkolta jtot, ta jkolta jme',
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech chits'isomaj,
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jk'an vu'une.

Skotol k'ak'al ta jk'upin abtel,
ta jkolta jtot, ta jkolta jme',
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jts'un kixim,
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jk'an vu'une.

60. Ta jk'upin abtel

Skotol k'ak'al ta jk'upin abtel,
ta jkolta jtot, ta jkolta jme',
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jpok jbochtak,
ja' jech, ja' jech, ja' jech,
ja' jech ta jk'an vu'une.

Ta jset jbatik jkotoltik, chijxanav, chijk'ejin; ja' to
me yich' alel "ja' jech, ja' jech, ja' jech...", ch ijva'i
ta jpastik li k'usi chal li k'ejimole, k'ucha'al ta jpak'
jk'obtik yolel xa ta jpastik vaj yilel. Ja' jech ta
jcha'tambetik li tajimole xchi'uk ta jpastik yilel li
k'usi ta jk'ejintatik k'ucha'al: ja' jech chits'isomaj, ja'
jech ta jchuk' jk'u', ja' jech ta xkak'inta jchob...

Ta sna Jmaltil, tililín, tililín,
oy jkot bolom, tololón, tololón,
oy jkot ts'unun, tululun, tululun,
xchi'uk jkot kotom, tololón, tololón.

Ta jchol jbatik ta cha'chol, jk'elobje jba satik xchi'uk
jch'iltik jun metro snamal.

Ta jnupintik boch'o te ta kelavtik. Ja' jech ta jtoy
jk'obtik tsakoj be jba jk'obtik. Ta cha'chavo' ta jchol
jbatik k'uxi jpastik bak'o yilel.

Ta slikebe ta xk'ejinik x-ochel ta yut bak'o ja' to me
lok'ik ta jot bak'oe, ja' jech ta xcha'chol sbaik yan
velta. Ja' jech ta xcha'likesik li k'ejimole ja' to bu
sk'an yo'ontontike

61. Ta sna jmaltil

Yan tajimotoletik

Chatunes akolortak sventa chabon li ololetik te ta xtajinike xchiuk ts'ibetik

Ta jt'ujtik boch'o sk'an spas «yame'il»
o «moltotil». Li yantike ja' momiletik.
Li «yame'il» o «moltotile» ta sjuy yileluk
ti yul ta jbej muk'ta bine. K'alaluk
xyaket sjuyel li yule ta xvulik
tal li momiletike, ja' jech ta
xlo'ilajik xalbe sbaik
xchi'uk li yame'ile:

Ololetik: –Yaya, la stakun tal jme' ta la jk'an jutuk
amumun.

Yayail: –Batan ba sa'o tal.

Ololetik: –Mo'oj, ta sti'un ts'i'.

Yayail: –A, li ts'i'e chukul.

Ololetik: –Pe yu'un ta sti'un chon.

Yayail: – Ch'abal chonetik.

Ololetik: Mo'oj, ta sti'un xinich.

Yayail: –La' xa juyo ul cha'a.

K'alaluk me laj yal jech yame'il «La' juyo
ul cha'a», te ta xbat sa' tal stuk li
mumun yilele; ja' jech li momiletike ta
xnopojik ta sjuyel li yul syame'ike, jech
te uni jlikel, ja' o jech ta x-avanik:

Ololetik: –iYaya, k'ak' xa avul

62. Yaya, k'ak' xa avul

97

99

101

Li oloetike ta xlok'ik ta anil, yu'un
li yame'ile ta x-ilin ti la sk'ak'esbeik
yule.

Ja' yu'un ta snutsatik ta anil, ja'
to me la stsak junuk olole.

Ti boch'o yich' tsakele ja' xa
yame'il o moltotil k'alal ta xlik
yan velta li tajimole.

Yaya, k'ak' xa avul

Ta jt'ujtik junuk boch'o tsk'an tspas ta «jchabajomal» xchi'uk jun «jmanolajel». Li yantik ololetike ta stsob sbaik ta slich' sk'obik tspas sbaik k'ucha'al chobtik yilel, xtal xbatik ta ik'. Li jchabajome te ta schob, ja' o te ta xk'ot li jmanolajel, ta xlikik ta lo'il:

Jmanolajel: –Bankil, tal jman li avixime

Jchabajom: – Mu'yuk ta jchon.

Jmanvanej: –¿K'u yu'un?

Jchabajom: –Yu'un k'atajik xa ta vakax.

Li ololetik spasoj sbaik to'ox ta chobtike, ta spas sbaik ta vakax ta anil yilel: amuuu, amuuu, xi ta xalik.

Li jmanolajele ta xbat chnamaj ech'el; ta jlikel o noxtoke chtal xcha'jak' yan velta:

Jmanolajel: –Bankil, tal jman li avakaxe.

Jchabajom: –Mu'yuk ta jchon.

Jmanolajel: –¿K'u yu'un?

Jchabajom: –Yu'un k'atajik xa ta chitom.

63. Li jchabajom xchi'uk jmanolajel

Skotol ololetik ta spas sbaik ta chitom:
uk, uk, xi ta xalik. Li jmanolajele ta
xbat; ta jlikel no'ox chtal
xcha'jak' yan velta:

Jmanolajel: –Bankil, tal jman li achitome.

Jchabajom: –Mu'yuk ta jchon.

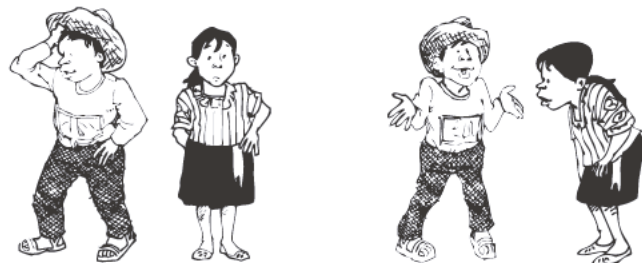
Jmanolajel: –¿K'u yu'un?

Jchabajom: –Yu'un k'atajik xa ta ts'i'.

Skotol ololetik ta spas sbaik ta ts'i',
ta snutsik batel ti jmanolajele
xvojvonik xa ech'el ja' to me staiké.
Ja' jech chlaj o li tajimole.

Xu' ta jcha'likestik yan velta li tajimole,
ja' no'ox ta jt'ujtik boch'o tsk'an
tspas ta «jchabajom»
xchi'uk ta «jmanolajel».

Li jchabajom xchi'uk jmanolajel

Ta jset jbatik, va'al o me chotolutik.
Jun olol ta xak' sba ta o'lil, ta
slikes li tajimole, ja' jech ta sjak'be
boch'o sk'an yo'ontone:

«¿Me chak'upin li alak' natake?»
Li boch'o yich' jak'bele ta stak' jech:
"tana, ta jk'upin Xpetu' xchi'uk Xun"
(yu'un ja' jech sbiik li slak' natak teik
ta jujot jujot xokone), ta xal noxtok:
"xchi'uk ta jk'upin ek li slak' natak
Xmatale". Ja' yu'un jech boch'otik
te oyik ta sbats'i k'ob xchi'uk ta sts'et
k'ob Xmatale ta sjel yavik ta anil xchi'ik
Xpetu' xchi'uk Xun, jech ek li boch'o
oy ta o'lile ta sa' yavil ta anil. Ja' jech
boch'o muk' sta yavile ja' chkom ta
o'lil sventa likes yan velta li tajimole,
ja' jech ta sjak'be boch'ouk no'ox:
"¿Me chak'upin li alak' natake?"

64. ¿Me chak'upin li alak' natake?

Ta spastik ta cha'ch'ak li yav tajimole
ja' ta sbiin ku'untik: «nab», li june
ja' sbi "banamil". Ta slikeb skotol
ololetik ta xva'iik ta "banamil".

Jun olol boch'o ta spas sba
ta "Jbik'vanej choy" ta xak' sba
ta o'lil xokon yaxaltik, te
bu va'ale te ta xak' mantal. K'alaluk
ta xal «nab», skotol yantik ololetike
ta xbatik ta anil ta nab; k'alal ta xal
«banamil» ta sutik ta anil ta «banamil».
Stak' xal jech ep ta velta; k'alal me la
jyal «Jbik'vanej choy» k'alaluk yakik
ta anil ta o'lil yaxalaltike, li ololetike
ta sa' snupik ta anil sventa mu
xti'atik ta «Jbik'vanej choy». yu'un
me la jyil boch'o stuk oy mu'yuk
snupe, ja' ba sti' ta anil; yu'un ja' xa
me ta xkom ta «Jbik'vanej choy».

65. Jbik'vanej choy

Me mu'yuk bu stsak junuk yu'un skotol la staik snupike,
ta x-avan «chopol choyetik». K'alaluk me jech la yale,
skotolik chk'atojik ta chopol choyetik xchi'uk ja' xa
chich' nutsal li olol jbik'vanej choye. Li olol boch'o ta
sta ta tsakel li Jbik'vanej choye ja' xa ta spas sba
ta «Jbik'vanej choy», ja' jech cha' lik li tajimole.

Ta jset jbatik jtsakojbe jba jk'obtik.
 Cha'vo' olol ta xkomik ta spat bu
 setelik li yantike, ja' jech stsakojbe
 sba sk'obik ta xanovik ta spat bu
 setelike. K'alaluk me sta ta tijbel
 sk'ob cha'vo'uk ololetik bu setelike,
 ta xlok'ik ta anil schibalik stsakojbe
 sba sk'obik ek, ja' jech li cha'vo'
 boch'o stij k'obole ta x-anilaj
 ta jote ja' ti boch'o xkuch
 yu'un sta li xokol avile.
 Li cha'vo' ch'abal sta yav yu'un ts'akal
 xa k'ote, ja' ta slikes yan
 velta li tajimole.

66. Stijel k'obil

95

97

99

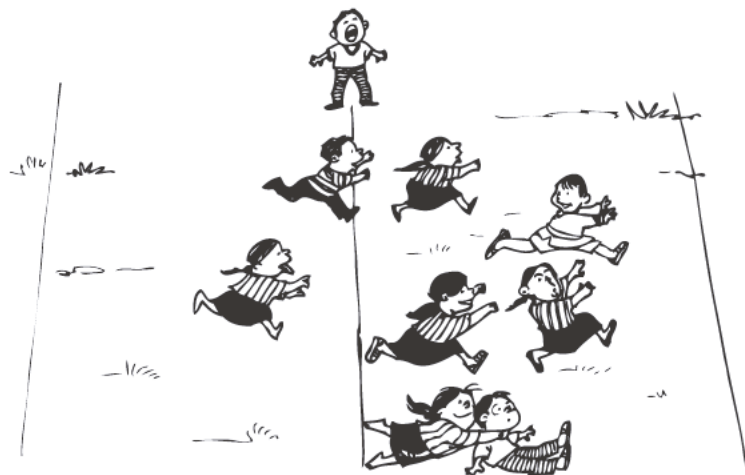
101

Li oloetike ta sch'ak sbaik ta cha'ch'ak,
 li jch'ake ja' ta sbiin «k'ak'al», li jch'ake
 «ak'ubal». Jujuch'ak sk'elobje sba satik.
 Jun olol ta xkom ta patil ti ja' boch'o
 ta spas mantal. Me laj yal "k'ak'al",
 li jch'ak k'ak'ale ta snuts li ak'ubale; li
 ak'ubale ta x-anilajik ech'el ta «snaik»,
 (li snaike ja' li te kits'bil ta balamil
 vakibuk metro snamal ta spatik bu
 chololik to'oxe). Skotolik boch'otik
 yich'ik tsakel mu'yuk to'ox k'otemik
 ta snaike ta xk'atajik ta jtsakvanejetik.

Ta scha'likesik yan velta li tajimole,
 li jpas mantale xu' ta xal «k'ak'al,
 ak'ubal» ja' ti k'u x-elan xu' o ta xile.

67. K'ak'al ak'ubal

Ta jset jbatik ta chotlej. Jun olol ta xanab ta spat bu setelik ta stijbe batel sjol xchi'iltak, k'alaluk ta stij jolile jech ta xal «pech'», «pech'», «pech'»; k'alaluk me la jyal "ituluk'", li boch'o yich' albel «tuluk'e» chlok' ta anilajel ta jot bu ch-anilaj li schi'il k'uxi spas ta kanal li boch'o tijvane. Boch'o mu'yuk yavil ikome ja' xa ta xcha'likes yan velta ti tajimole.

68. Pech' tuluk'

103

105

107

109

Ta set sbaik li ololetike, k'alaluk setelike ta jt'ujtik jun olol yu'un batuk ta nom ti bu setelik yantike. K'alaluk me bat xae; ta jt'ujtik yan olol boch'o ta slikes li tajimole ja' ta sbiin "bankilal jtij vob". ti yu'un ta sbak'es sbae. Jech un, ta jtaktik ta ik'el li boch'o lok'em bal ta nome, ta x-och ta yut bu setelutike ta st'un li boch'o "bankilal jtij vobe" slikesoj ta bak'esej bail k'ucha'al: ta jpak' jk'obtik, ta jmaj jch'utik, ta jbak'es jk'obtik, ta jimulan joltik, ta jmajtik banamil, ep k'usi stak' pasel. Li yantike ta schanik li k'usi tspas jlikesej tajimole, "bankilal ta tij vob" sbie, ja' no'ox ta jk'eltik ta mukul mu'yuk bu chijk'opoj; k'alal me ista boch'o ti bankilal jtij vobe, yu'un ja' xa me ta xbat ta nom sventa mu xa'i boch'o ta xkom li "bankilal jtij vobe" yu'un ja' xa ta st'un boch'o li bankilal jtij vob" noxtoke. Ja' jech chcha' lik li tajimole

69. Li bankilal jtij vob

Jun olol ta xak' sba sk'eloj batel k'alna;
 li yantik oloetike ta schol sbaik ta patil
 ta vakibuk metro snamal. Li boch'o
 oy ta k'alnae ta xal «jun, chib, oxib,
 k'alna»; li yantik oloetike ta xanobik
 batel ta k'unk'un ta k'alna k'alaluk;
 me laj yal jk'al na! li yantik oloetike
 ta xva'iik ta anil sventa mu x-ilatik,
 yu'un me la jyich'ik ilele ti chanovike
 ta xcha' sutesatik yan velta te bu likik
 tale. Ja' jech tspas ep ta velta, ti boch'o
 chk'ot ba'yi ta stijel k'alna ch'abal bu
 yich' ilele, ja' xa spas kanal, jech un
 ja' xa chkom ta jnitvanej te ta k'alna.
 Jech ta xcha' lik yan velta ti tajimole.

70. Jun, chib, oxib, k'alna

Li ololetik te tsopolike, ja' «choyetik». Te ta xlok'ik oxvo' o me vo'vo' k'uxi ta spasik «nuti'»; ta set sbaik tstsakbe sba sk'obik, ja' jech ta snopik jun yotolal (1–12). K'alaluk me nop yu'unik k'uyepal yotolale ta spak' sk'obik oxib velta k'uxi xak'ik ta a'yel ti xu' xlik xa ti tajimole. Ja' jech li choyetike chlik ech'anuk ta yut ta spat li nuti'e. K'alal me k'ot ta yotolal k'u yepal snopojike, li boch'otik oyik ta nuti'e ta syales sk'obik k'uxi te makal chkom li choyetike. Boch'otik yich'ik makele, te xa chkomik ta spasel nuti', jech chcha' nopik yan otolal, k'uxi xcha'lik ti tajimole. Ja' to me yich' makel o me tsakel skotol li choyetike.

Li tajimole li'e, xu' xitajinotik ta vob (bik'it vob, "quitara", "grabadora", tampo); k'alal ta xlik bak'uk li vobe, ja' o ta xlik ech'ikuk ta nuti' li ololetike ti k'alal ta xpaj li vob ne ta stsakik li choye, te xa chkom ta spasel nuti' ekun. Ja' jech xu' stambe ep ta koj li tajimole ja' to mi ech'ik skotolik li ololetike.

71. Choyetik xchi'uk nuti'

Ta jch'ak jbatik ta cha'chop,
sventa ta jnoptik k'usi
jtosukal ta jk'an ta jpasbetik
svinajeb k'ucha'al: chij,
yolobte' xchi'uk k'alna.

Jech un, li jujutos ta
jk'antike, jech chaklie:

-Chij: ta xkak' jk'obtik ta joltik, ta
jpastik k'ucha'al xulub chij.

-Yolobte': ta jpastik k'ucha'al ta jiptik yolob
yileluk. Ta jbats'i k'obtik ta jnitik yilel.

-K'alna: Ta jlich'antik sni' jk'obtik ta yelav
jsatik, jech k'ucha'al k'alna yilel.

Jujuchop ta mukul ta jnoptik
k'usi ta jk'an ta jpastik, me
ja' chij, me yolobte' o me
k'alna. K'alaluk me nop xa
ku'untike ta jchol jbatik un,
jk'elobj be jba jsatik xchi'uk
li jchope.

Oy jun boch'o jnitvanej jech ta xal:
"jun, chib, oxib", li jujuchope ta xak'ik
ta ilel ti svinajeb k'usi snopojike.

72. Chij, yolobte', k'alna

Ja' o ta xich' k'elel boch'o laj spas kanal k'ucha'al li'e:
Li «chije» ta spas ta kanal «k'alna» (yu'un ta sbitubta).
Li «yolobe» ta spas ta kanal «chij» (yu'un ta smil).
Li «k'alnae» ta spas ta kanal «yolobte»
(yu'un li yolobte'e mu xjelob ta k'alna).
Me oy bocho jchopuk kuch yu'un oxkojoke ta xla j li tajimol.

103

105

107

109

102

Ta jset jbatik, chotolotik o me va'alutik
 ja' no'ox ta sk'an ta jpasbetik sk'elobil li
 104 kavtike. Jun tseb o me jun kerem ta
 spas sba ta j-akvun ta xjelob ta o'lil bu
 106 setelutike, ja' jech ta slikes li lo'il tajimole:

108

J-ak'vun: –K'oj, k'oj.

Jkotoltik: –ǂBoch'ooot?

J-ak'vun: –Vu'un j-ak'vunun.

Jkotoltik: –ǂK'usi avich'ojbunkutik tal?

J-ak'vun: –Jlik vunal a'yej.

Jkotoltik: –ǂBoch'o yu'un?

J-ak'vun: –Sventa boch'otik oy smochib.

Li boch'otik oy smochibike, ta sjel
 yavilik ta anil; jech ek li boch'o
 "j-ak'vune" ta sa' ta anil yav bu
 chva'i o me bu choti; ti boch'o
 mu'yuk bu sta yav o me schotleb
 ta anile ja' xa chkom ta o'lil ta
 spas sba ta "j-ak'vun".

Xu' ta xkaltik: Sventa boch'otik
 oy... sak sk'u'ik, xonobik, stsekik,
 schikinik, (ja' jech skotolik ta sjel
 yav o me schotlebik). Tajinanik
 xak'el ti toj chatse'inike.

73. J-ak'vun

Skotol ololetik ta xchol sbaik; jun olol
 ta xjelov ta stuk'il bu chololike, ja'
 jech ta xal: «li jteklume ta xal, ak'u
 xatoy ak'obik», «li jteklume ta xal, ak'u
 chotlanik», «li jteklume ta xal, ak'u
 xapak' ak'obik». Yu'un li mantal ta alele
 sk'an xich' pasel ta anil k'uxi xjovij sjol
 yu'un li jtajimoletike, me ch'ay ye jutuk
 li boch'o ta xk'opoj ta o'lole, ta xjel
 ch-och ti boch'o junuk olol ta sk'ane.

74. Li jteklume ta xal

103

105

107

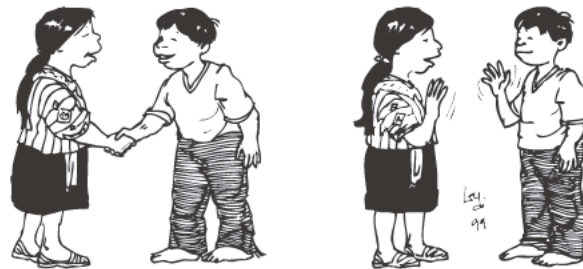
109

Ta jchol jbatik jkotoltik ta cha'chol, jk'eløj be jba satik xchi'uk junuk jnuptik ta tajimol. Jun olol ta spas mantal li ta tajimole; k'alaluk me la jyal: "¿k'u xa elan?" ta jtsakbe jba jk'obtik tsots xchi'uk jchi'iltik; k'alaluk me la jyal: «batkun» ta jtoy jk'obtik jech k'ucha'al chkalbetik batan jchi'iltike. K'alaluk me la jyal: «sayonara» ta jpastik ta kurusal jk'obtik ta ko'ontontik xchi'uk ta jnijan jjoltik jutuk (yu'un ja' jech ta sk'opon sbaik ta Japon). Li jpas mantal ta tajimole ta xak' sba ta slajeb bu chololutik k'uxi sk'el boch'o xch'ay yo'onton li k'usi la jyale. Me oy boch'o mu'yuk bu la spas li k'usi albile ta xlok' ta tajimol, ja' jech o, ja' to me kom ta jun parejae.

75. ¿K'u xa-elan?, batkun, sayonara

Ta jpastik nat kitsbil ta banamil;
 ta jote ja' sbi «nab», li jote ja' sbi
 «banamil». Ja' yu'un jech ta jchol jbatik
 ta «banamil» k'uxi xlik o ti tajimole.
 K'alaluk me laj yal jpas mantal, «nab»
 chijbitutik batel ta jot kitsbil ta banamil
 bu sbi «nab»; k'alaluk me la yal «banamil»
 chijsutotik yan velta ta jot kitsbil
 banamil bu sbi «banamil»; ja' jech o
 chijsutilanotik. Xu' ta jpastik mantal ta
 anil k'uxi xch'ay o yo'ontonik ti ololetike.

76. Nab xchi'uk banamil

111

113

115

117

Ta jchol jbatik. Ja' no'ox jun olol chkom
ta yelav bu chololutike; yu'un ja' ta
xal batel mantal. Me laj yal «pek'el»
jkotoltik ta anil chijkuijutik kak'oj jk'obtik
ta banamil; k'alaluk me la jyal «toyol»
chijva'iutik jtoyoj jk'obtik. Ti li' tajimole
ja' k'upil sba me anil ta jpastike.

Li boch'o ta spas mantale xu' ch'ayes
ko'ontontik, jech k'ucha'al:
Ta xal «pek'el» te va'al chkom, o me
chotolutik o ta xal «toyol», te chotol
chkom, ja' jech ch'ay ko'ontontik yu'un.

77. Toyol, pek'el

Skotol jtajimoletik ta xak' sbaik
 ta sti' yaxaltik bu chvu' tajimole.
 Li jun kerem o me tsebe ti ja'
 ta spas sba ta use te chak' sba
 ta o'lol yo bu ta xtajinike; k'alal
 ta smaj oxib velta sk'obe, skotolik
 chbatik ta jot sti' yaxaltik anilitik
 jutuk yo' ti mu stsakeik ta use.
 K'alal me yich' tsakel ti kerem
 tsebetike, ta xk'atojik ta usetik,
 xchi'uk ta skolta sbaik ta stsakel
 ti yan oloetike. K'alal chva'iik ta
 o'lol ti usetike ta smaj oxib velta
 sk'obik k'uxi xlok'ik ti yantik
 oloetike. Boch'o ta slajeb xa chich'
 tsakele, ja' xa us ta slikes ach' tajimol.

78. Usetik

111

113

115

117

110

Ta xich' t'ujel boch'o chnitvan ta tajimol.

112

Ti jnitvanej ne ta xal a'yej lo'il chakli'e:

114

"chijnuxinutik batel ta yut muk'ta barco,

ja' ti oy no'ox muk'ta sik ik'al vo' xchi'uk
chijts'untsaj yalel, k'uxi mu xi jchame

116

tsk'an chijmuy ta jpojvanej lancha. Ja'
no'ox ti ta jujun lanchae, xu' x-ochik
vakvo' ololetik". (xu' xich' alel oxvo',
chanvo', lajunvo' ololetik, k'usuk yepal)

Ta sk'an ta jpastik "lancha" ta vakvo'
ololetike jujun lanchae, me oy junuk
lancha skuchoj ep o me jutuke ta
sts'untsaj, yu'un xu' ono'ox te to
jtambetik tajimol.

Ta xi cha'muyotik ta barco,
li jnitvanej ne ta xcha' al ti
"chnuxinaj batelta yut muk'ta barco...

79. Lanchaetik

Ta jset jbatik, va'alutik ta cha'chavo'.
 Cha'vo' mu'yuk schi'il chkomik: ja'
 boch'o tsnutsvan xchi'uk boch'o chich'
 nutsele. Chlik ti nutsbaile, ti boch'o
 chich' nutsele ja' no'ox xu' xkol ti me
 laj yak' sba ta xokon bu va'al junuk
 yo bu cha'vo'ike. Yu'un ja' ti mu stak'
 ta oxibe, boch'o xi va'al ta jote ja' ta
 xlik ta anil, ta sk'el mu xich' tsakel.
 Ti me jech yich' tsakele, ja' xa me
 chlik tsakvanuk.

80. Mu stak' ta oxib

111

113

115

117

110

Ta joyol chich' cholel xilaetik,

112

ta cha'chakot lotajtik, ta
bevajtik lek ti cha'chakot xilae,

114

jkotoltik chijchotiutik, ja' no'ox
mu'yuk chotiik cha'vo' boch'otik

116

te va'al chkomik ta o'lole. Ti
va'ay cha'vo'ike oyik ta o'lole
tsots ta xalik ti va'ay cha'bel
a'yeje: "jk'ak'el!" o "jt'omel!". Ti
me laj yalik "jk'ak'ele!" skotolik
ti boch'otik scholaj sbaike ta
stsakbe sba sk'obik, ta xlikik
ta xilaik ta xbat sa'ik yan
chib xila bu xu' xchotiik.

81. K'ak'el, t'omel

Ti me laj yalik "jt'omele!", skotolik ta xlok'ik ta anil ta
jujun tal k'uxi sa'ik yach' schi'ilik te ta o'lol bu setelike,
stsakojbe sba sk'obik xchi'uk yach' schi'ilik chbat sa'ik
cha'kot xilaik xchotiik, ti boch'otik avanik to ox ta o'lole
laj xa sa' yavilik, komik cha'vo' mu'yuk staik yavilik,
ja' xa me ta x-avanik ta yan tajimol.

Ta oxoxvo' ta jpas jbatik, cha'vo'
 ta jtsakbe jba schibal jk'obtik ja'uk
 ti yantike ta xak' sba ta yut, ti cha'vo'
 boch'o stsakojbe sba sk'obike ja' sna
 t'ul. Ti boch'o oy ta yute ja't'ul. Oy
 boch'o stuk ta xkom, ja' ta xal k'u x-elan
 chich' pasel ti tajimole, tsots ch-avan
 ta xal a'yej jech k'ucha'al: "t'uletik!"
 ti boch'otik oyik ta yut sna t'ule ta
 xlok'ik ta sa'el yan snaik. Ti me laj yal
 "jsna t'uletikel!", ti boch'otik ja'ik sna
 t'ule, ta skomtsanik stuk ti t'ul te
 smakojike, chbat sa'ik yan t'ul. (jech
 ti t'uletike te mu xbak' chkomik ta
 smalaik yach' naik). Ti slajeb a'yeje
 ja' "jnikel!" ti va'aye skotolik ta skap
 sbaik, ja' o ta xcha'yich' pasel ti
 sna t'ule xchi'uk yan ach' t'uletik.
 Ta jujubel a'yej chal ti boch'o ta spas
 mantale, ta sa' yavil bu xu' xkom ek,
 jech oy boch'o mu'yuk yavil ta xkom
 xchi'uk ja' xa ta xapta ti a'yeje.

82. T'uletik xchi'uk na t'uletik

111

113

115

117

Lakombal, lakombal, lakombal,
lakombal, lakombal, lakombal,
lakombal, lakombal. (tseltal)

Wajkonxa, wajkonxa,
wajkonxa, wajkonxa,

wajkonxa, wajkonxa, wajkonxa,
wajkonxa. (tojolabal)

Kuchak, kuchak, kuchak,
kuchak, kuchak, kuchak,
kuchak, kuchak, kuchak, kuchak,
kuchak, kuchak. (mam)

Koñix, koñix, koñix, koñix, koñix koñix,
koñix, koñix, koñix, koñix,
koñix, koñix. (ch'ol)

Teyi mawü, teyi mawü,
teyi mawü, teyi mawü,
teyi mawü, teyi mawü,
teyi mawü, teyi mawü. (zoque)

83. Te xakom

Adios, adios, adios,
adios, adios, adios,
adios, adios, adios, adios,
adios, adios. (kastiya)

Te xakom, te xakom, te xakom, te xakom,
te xakom, te xakom, te xakom, te xakom.

Vunetik laj yich' k'elel

Li nichimal k'opetike yich' lok'esel ta vunetik:

Gómez Pérez, Alberto, *K'evo yu'un kajualtik xch'uk yalab snich'nab. Palabras para los dioses y el mundo*, INI, Colección Letras Mayas Contemporáneas, México, 1996 (p. 52: "Jme'tik"–"E'tik", p. 54: "Abol sba").

Gómez Pérez, Alberto, *Ak'o mu xtup sat II Jtotike. Que no se apague el sol*. Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas, Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, 1997, (p. 56: "Kuxlejale").

Gómez Pérez, Alberto, *Yok'el k'ak'aletik. Llanto del tiempo*. Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas, Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, San Cristóbal de Las Casas, 2000, (p. 57: "Me'il ta na").

López Díaz, Andrés, *Sbel sjol yo'onton ik'. Memoria del viento*, Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C., San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, 2006. Li nichimal k'op li'ie mu'yuk to lok'em ta jun vun, ja'to sbat lok' ti li' ta jun pokvune.

López Sántiz, Adriana del Carmen, *Jalbil k'opetik. Palabras tejidas*. Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas, San Cristóbal de las Casas, Chiapas, 2005, (p. 49: "Ants"; p. 47: "Pukulalil"–"Te binti ikitabil"; p. 55: "Pijil U"; p. 58: "Ch'ul osil banamil"–"Ch'ul lum k'inal").

Pérez Martínez, Cristina, José Vázquez López, y otros, *Yisimtak ts'unubil*. Semilla y raíces. Unidad de Escritores Mayas-Zoques-Ediciones de el animal-Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas, San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, 2007. (Cristina Pérez Martínez: p. 50: "K'ejinan uk'um". José Vázquez López, p. 60: "Ch'ul vo"; p. 48: "Jke'oj"–"Ti jk'evuje").

Sánchez Gómez, Armando, *Sna'el te ja'e. Los recuerdos del agua*. Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C., San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, 2006.

Vázquez López, Mariano Reynaldo, *Nichim vayichetik. Orquídea de sueños*. Unidad de Escritores Mayas-Zoques, A.C., San Cristóbal de Las Casas, Chiapas, 2006, (p. 53, "Bats'i k'op"; p. 44, "Ixim"; p. 45, "Jluchom ants").

Se terminó de imprimir en Impresora y Encuadernadora Progreso S.A. de C.V. (IEPSA), Calzada San Lorenzo 244. Col. Paraje San Juan, Del. Iztapalapa, C.P. 09830, México, D.F., en diciembre de 2010 con un tiraje de 5 000 ejemplares. En esta edición se utilizó papel cultural de 90 g para los interiores y cartulina sulfatada de 14 pts para los forros. La coordinación editorial estuvo a cargo de Arnulfo Embriz, Christopher Morales y Héctor Curiel; revisión técnica Sandra Cruz; diseño de publicación Paulina Hernández y Salvador Jaramillo. La fuente que se utilizó para la formación fue Antique Olive T. de 12.5/15.2, 10/10, 9/12.5 y Chalkboard de 25/30 pts.